

Έθνος και Σχολική Ιστορία:
η πολεμική στο βιβλίο «Ιστορία Ρωμαϊκή και
Μεσαιωνική 146 π.Χ. – 1453 μ. Χ.»
της Β' Γυμνασίου (1965)*

*Τα έθνη δημιουργούσι την Ιστορίαν, ου-
χί η Ιστορία τα έθνη. Συντελεί όμως πά-
ντοτε εις την ηθικήν αυτών επίρρωσιν και
ενίστε εις την εκπλήρωσιν των τιμιωτά-
των αυτών πόθων.*

Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, 1886

ΤΟΝ ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟ ΤΟΥ 1965, με την έναρξη του σχολικού έτους, ένα νέο βιβλίο Ιστορίας φτάνει στα χέρια των μαθητών της Β' τάξης των ελληνικών γυμνασίων. Η *Ιστορία Ρωμαϊκή και Μεσαιωνική*, γραμμένη από τον εκπαιδευτικό Κώστα Καλοκαιρινό.¹ Δύο μήνες περίπου αργότερα, στις 10 Νοεμβρίου του 1965, ο Στέλιος Αλλαμανής, από τους σημαντικούς πολιτευ-

* Πρόκειται για το πρώτο δημοσίευμα ενός ευρύτερου ερευνητικού σχεδίου με γενικό τίτλο: *Τα Αποσυρθέντα Βιβλία: Έθνος και σχολική ιστορία κατά τον εικοστό αιώνα*. Επίσης, όπως διαφαίνεται στον τίτλο, σε αυτό το πρώτο μέρος της μελέτης, αναλύεται ο δημόσιος λόγος των πολεμίων του βιβλίου. Ο αντίλογος των υποστηρικτών αποτελεί τον άξονα ενός δεύτερου μέρους, το οποίο θα δημοσιευτεί σύντομα.

1. Κώστα Καλοκαιρινού, *Ιστορία Ρωμαϊκή και Μεσαιωνική 146 π.Χ. – 1453 μ.Χ.*, ΟΕΔΒ, Αθήνα 1965. Ο Κώστας Καλοκαιρινός ήταν πτυχιούχος της Φιλοσοφικής Αθηνών και εργαζόταν τότε ως φιλόλογος στο Κολλέγιο Αθηνών.

τές του φιλελεύθερου κέντρου, υπουργός Παιδείας της κυβέρνησης Στεφανόπουλου (ο ίδιος που ενέκρινε τη διανομή του εγχειριδίου), θα προβεί σε μία δήλωση καταφανώς αντιφατική. Επαινώντας αρχικά τη γραφή, την αισθητική και την επιστημοσύνη του βιβλίου, θα ανακοινώσει τελικώς την απόσυρσή του από τα σχολεία, λόγω των «γενικωτέρων συζητήσεων και εντυπώσεων [που προκάλεσε] εις την κοινήν γνώμην».² Οι συντεταγμένες της δημόσιας διαμάχης, η οποία πράγματι προηγήθηκε αλλά και ακολούθησε την απόσυρση του επίμαχου σχολικού εγχειριδίου αποτελούν το προς διερεύνηση ζήτημα του άρθρου. Σε αντίθεση με την ερμηνεία που δόθηκε από τους σύγχρονους υπέρμαχους του βιβλίου και η οποία υιοθετήθηκε εν μέρει από την εκπαιδευτική ιστοριογραφία, θα υποστηριχθεί εδώ πως η διαμάχη για το βιβλίο παρότι τέμνεται δεν ταυτίζεται με την αντιπαράθεση για τη δημοτική γλώσσα, αλλά εγγράφεται στην ευρύτερη διαπάλη για τη νοσηματοδότηση του ελληνικού έθνους και το περιεχόμενο της εθνικής συνείδησης των Ελλήνων.

Το πολιτικό και εκπαιδευτικό πλαίσιο της διαμάχης

Αμέσως μετά την ξεκάθαρη εκλογική της επικράτηση, στις αρχές του 1964, η Ένωση Κέντρου θα προτάξει την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση ως μία από τις σημαντικές πτυχές του ευρύτερου σχεδίου της για τον εκδημοκρατισμό της πολιτικής και κοινωνικής ζωής. Η κυβερνητική προτεραιότητα θα εκφραστεί συμβολικά με την ανάληψη του υπουργείου Παιδείας από τον ίδιο τον πρωθυπουργό, τον Γεώργιο Παπανδρέου, αλλά η χάραξη και γενική εποπτεία της μεταρρύθμισης θα ανατεθεί στον γενικό γραμματέα του υπουργείου, τον καταξιωμένο φιλόσοφο και παιδαγωγό Ευάγγελο Παπανούτσο. Συνδυάζοντας τα οράματα των δημοτικιστών του μεσοπολέμου με τη διαδεδομένη στη δεκαετία

2. Δηλώσεις του Αλλαμανή στον Τύπο της 11ης Νοεμβρίου 1965. Το πρώτο εδάφιο της σχετικής υπουργικής απόφασης είχε ως εξής: «Ανακαλούμεν την υπ' αριθ. 124912 έ.έ. απόφασιν ημών περί εγκρίσεως της κυκλοφορίας του ως άνω διδακτικού βιβλίου και διατάσσομεν να παύση τούτο χρησιμοποιούμενον από 1 Δεκεμβρίου 1965». Βλ. εφ. *Ημέρα*, 11.11.1965.

του '60 θεωρία του ανθρώπινου κεφαλαίου,³ ο Παπανούτσος θα προκρίνει τη γενίκευση της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης και την ανάπτυξη του διπλού δικτύου (τη θεσμοθέτηση δηλαδή και τεχνικής εκπαίδευσης), ως τις δύο πλέον κρίσιμες εκπαιδευτικές προϋποθέσεις για την αποτελεσματική δεξίωση του μεταπολεμικού ευρωπαϊκού οικονομικού θαύματος.⁴

Από τις σημαντικές λεπτομέρειες που θα έδιναν υπόσταση στις νέες στοχεύσεις, η κατάργηση των διδάκτρων, η δωρεάν διανομή των βιβλίων, τα μαθητικά συσσίτια και οι υποτροφίες δεν συνιστούσαν πολιτικό πρόβλημα, εφόσον απαντούσαν στις ολοένα εντεινόμενες κοινωνικές διεκδικήσεις της εποχής.⁵ Αυτή άλλωστε η κοινωνική διάσταση της εκπαίδευσης απέσπασε και τη συναίνεση της Αριστεράς, η κριτική της οποίας θα περιοριστεί σε ορισμένες απουσίες που θα διεύρυναν περαιτέρω την εκπαιδευτική πρόσβαση των λαϊκών στρωμάτων και θα ενέτειναν την γενική άνοδο του μορφωτικού επιπέδου της κοινωνίας.⁶ Πώς να αποφευχθούν όμως οι αντιδράσεις του συντηρητικού αστι-

3. Η θεωρία του ανθρώπινου κεφαλαίου κυριάρχησε ταχύτατα κατά τη δεκαετία του 1960 και επηρέασε παγκοσμίως τις εκπαιδευτικές πολιτικές κυρίως επειδή πρόβαλε ως αιτιακή σχέση τη διαπιστούμενη συνάφεια ανάμεσα στο μορφωτικό επίπεδο μιας κοινωνίας (νοούμενου κυρίως ως ενσωματωμένες γνώσεις και δεξιότητες των εργαζομένων) και τον ρυθμό της οικονομικής της ανάπτυξης. Από τα κείμενα της εποχής βλ. ενδεικτικά Theodore W. Schultz, "Investment in Human Capital" *American Economic Review*, 51, Μάρτιος 1961, σσ. 1-17 και Finis Welch, "Human Capital Theory: Education, Discrimination and Life Cycles", *American Review*, 65, Μάιος 1965, σσ. 63-73.

4. Το μεταρρυθμιστικό σχέδιο θα αποτυπωθεί νομοθετικά τον Οκτώβρη του 1964 με το Ν.Δ. 4379 «Περί οργανώσεως και διοικήσεως της Γενικής (Στοιχειώδους και Μέσης) Εκπαιδεύσεως», *ΦΕΚ* 182/24.10.1964.

5. Ο οικονομικός χαρακτήρας των εκπαιδευτικών διεκδικήσεων αποτυπώνεται ανάγλυφα στα συνθήματα των διαδηλώσεων των αρχών του 1960: "15% για την Παιδεία" [: αύξηση του ποσοστού του προϋπολογισμού που διατίθεται για την εκπαίδευση] και "Προίκα στην Παιδεία και όχι στη Σοφία" [: αναπροσανατολισμός των κρατικών δαπανών – δηκτικό σχόλιο για την απόφαση της κυβέρνησης Καραμανλή να προικίσει την πριγκίπισσα Σοφία].

6. Επισημάνθηκαν για παράδειγμα η απουσία μέριμνας για την προσχολική εκπαίδευση και για θεσμούς αλφαριθμητισμού ενηλίκων. Βλ. Ρόζα Ιμβριώτη, «Να υπο-

σμού και των παραδοσιακών δομών της ελληνικής κοινωνίας (κυρίως της Εκκλησίας) στην αναγκαία καθιέρωση της δημοτικής γλώσσας; Διότι η διατήρηση της καθαρεύουσας στη Μέση εκπαίδευση θα αντιστρατευόταν και θα υπονόμει τόσο τη γενίκευση της εκπαιδευτικής πρόσβασης όσο και την ανάπτυξη του διπλού δικτύου. Φορτωμένο με πολλαπλές ιδεολογικές και ταξικές παραδηλώσεις και κυρίως με κοινωνικές και εκπαιδευτικές εντάσεις και συγκρούσεις οκτώ περίπου δεκαετιών, το γλωσσικό ζήτημα θεωρήθηκε, για άλλη μια φορά, η πλέον εύφλεκτη πτυχή της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης. Για να προληφθούν οι αντιδράσεις προκρίθηκε μια φαινομενικά σολομώντεια λύση: η δημοτική γενικεύθηκε και παγιώθηκε ως η μοναδική γλώσσα στη Στοιχειώδη εκπαίδευση (όπου οι μεσοπολεμικές μεταρρυθμίσεις του 1917 και 1929 είχαν προλειάνει το έδαφος), αλλά στη Μέση εκπαίδευση εισήχθη μάλλον διστακτικά, ως «ισότιμη» με την καθαρεύουσα. Οπότε η ουσιαστική επίλυση του ακανθώδους ζητήματος μετατέθηκε στο πεδίο εφαρμογής: στη γλώσσα των νέων εγχειριδίων, τα οποία θα συγγράφονταν υπό την εποπτεία του νεοσύστατου Παιδαγωγικού Ινστιτούτου, που ιδρύθηκε για να παράσχει θεσμική υπόσταση και πολιτική ισχύ στις δυνάμεις της μεταρρύθμισης.

Όταν η στελέχωσή του το επέτρεψε, το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο (με επικεφαλής τον Ιωάννη Κακριδή)⁷ επιδόθηκε σε μια εναγώνια προσπάθεια για την έγκαιρη παραγωγή νέων βιβλίων. Στόχος ήταν να δοθεί ένα επαρκές δείγμα γραφής με την έναρξη του νέου σχολικού έτους (1965-66), ώστε η μεταρρύθμιση να ανταποκριθεί στις κοινωνικές προσδοκίες και να μην απωλέσει την αρχική της δυναμική. Πράγματι, αν και με συνοπτικές διαδικασίες, ως τα στηριχτεί η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση», εφ. *Η Αυγή*, 6.10.1965· της ίδιας, «Η σημερινή κρίση της Παιδείας», *Σύγχρονα Θέματα*, 17-18, 1965, σσ. 545-552.

7. Η επιλογή ενείχε και συμβολισμό: την επιστροφή του Δημοτικισμού. Ως καθηγητής της Κλασικής Φιλολογίας στη Φιλοσοφική Αθηνών, ο Ιωάννης Κακριδής (1901-1985) υπέστη πειθαρχική δίωξη εκ μέρους δεκατριών συναδέλφων του, οι οποίοι κατά την περίοδο της Κατοχής (1942) εισηγήθηκαν στον υπουργό Παιδείας (της κυβέρνησης των δωσίλογων) την απόλυσή του, διότι με τη μελέτη του *Ελληνική Κλασική Παιδεία* (Εστία, Αθήνα 2002, ¹1939) υποστήριξε εμπράκτως την καθιέρωση της δημοτικής γλώσσας και του μονοτονικού συστήματος στην εκπαίδευση. Η υπόθεση έμεινε γνωστή ως η *Δίκη των Τόνων*. Βλ. *Η Δίκη των Τόνων: Η πειθαρχική δίωξη του καθηγητή Ι. Θ. Κακριδή*, Εστία, 1998 (¹1943).

τέλη Αυγούστου του 1965 ολοκληρώθηκε η συγγραφή, έγκριση και εκτύπωση εννέα εγχειριδίων για τις δύο πρώτες τάξεις του Γυμνασίου.⁸ Οι εξελίξεις, όμως, στην κεντρική πολιτική σκηνή θα ανακόψουν την ορμή και την αισιοδοξία των πρωτεργατών της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης. Θα μεσολαβήσουν τα «Ιουλιανά», η πτώση της κυβέρνησης Παπανδρέου και η πολιτική ασάφεια και ρευστότητα των δύο πρώτων βραχύβιων κυβερνήσεων της «αποστασίας». Στα εκπαιδευτικά πράγματα, ο Ευάγγελος Παπανούτσος θα απομακρυνθεί από το υπουργείο Παιδείας και τη νευραλγική θέση του γενικού γραμματέα θα καταλάβει ο Αθανάσιος Παπακωνσταντίνου, από τους πολέμιους της μεταρρύθμισης,⁹ ενώ σημαντικό ρόλο φαίνεται να παίζουν στο παρασκήνιο «παράγοντες της ΕΡΕ»¹⁰ και συντηρητικοί διανοούμενοι, όπως ο Κωνσταντίνος Γε-

8. Από τα εννέα, μόνο τα τέσσερα γράφτηκαν ευθύς εξ αρχής με βάση τα αναλυτικά προγράμματα της μεταρρύθμισης. Δύο για τη Β' Γυμνασίου: το επίμαχο του Κώστα Καλοκαιρινού (*Ιστορία Ρωμαϊκή και Μεσαιωνική, 146 π.Χ. - 1453 μ.Χ.*) και ένα βιβλίο της αρχαίας γραμματείας σε μετάφραση (Πλουτάρχου, *Θεμιστοκλής-Περικλής*): δύο για την Α' Γυμνασίου: Αρχαία Ιστορία (Αθηνά Καλογεροπούλου, *Ιστορία των Αρχαίων Χρόνων ως το 146 π.Χ.*) και Θρησκευτικά (Χ. Γκότσης & Κ. Γρηγοριάδης, *Η υπόσχεση και η εκπλήρωση της βασιλείας του Θεού*). Τα υπόλοιπα πέντε ήταν επανεκδόσεις για λογαριασμό του κράτους γνωστών, μοναδικών στο είδος τους, βιβλίων: *Ομήρου Οδύσσεια* σε μετάφραση των Αργύρη Εφταλιώτη και Νικόλαου Ποριώτη, *Ομήρου Οδύσσεια* σε μετάφραση Ζήσιμου Σίδερη, *Ομήρου Ιλιάς* σε μετάφραση Ιάκωβου Πολυλά, *Ηροδότου Περσικοί* σε μετάφραση Γ. Βλαχογιάννη και, τέλος, για το δημοτικό σχολείο, η Γραμματική του Μανόλη Τριανταφυλλίδη.

9. Ο Αθανάσιος Παπακωνσταντίνου παρέμεινε γενικός γραμματέας και στις δύο πρώτες βραχύβιες κυβερνήσεις των «αποστατών» (Γεωργίου Αθανασιάδη-Νόβα, 17.7-19.8.65, και Ηλία Τσιριμώκου, 20.8-16.9.65). Από τα λίγα που γνωρίζουμε γι' αυτόν (διδάκτωρ Φιλοσοφίας, συγγραφέας διδακτικών βιβλίων) συνάγεται πως ήταν ένας μικρού βεληνεκούς διανοούμενος του συντηρητικού χώρου, άνθρωπος «μειωμένης ικανότητας» με «αντιδραστικές» ιδέες και «περιορισμένες αντιλήψεις», σύμφωνα με κάποιες από τις απαξιωτικές αποστροφές της Ρόζας Ιμβριώτη (εφ. *Η Αυγή*, 6.10.65) και του Ευάγγελου Παπανούτσου (εφ. *Το Βήμα*, 11.9.65).

10. Βλ. Δ. Ραυτόπουλος, «Αντιμεταρρύθμιση: Το πραξικόπημα και η Παιδεία», εφ. *Η Αυγή*, 22.9.1965.

ωργούλης.¹¹ Αξιοποιώντας ορισμένες ήσσονος σημασίας, αλλά υπαρκτές, παρατυπίες στη διαδικασία έγκρισης των νέων βιβλίων, ο νέος γενικός γραμματέας του υπουργείου Παιδείας θα συστήσει επιτροπές υπό την δική του προεδρία (8.9.1965), ώστε να αποφανθούν εάν τα νέα βιβλία διανεμηθούν τελικώς στα σχολεία ή σταλούν «προς πολτοποίηση». Ταυτόχρονα θα επιχειρήσει τη σπίλωση των μεταρρυθμιστών με κατηγορίες για προχειρότητα και οικονομική κακοδιαχείριση.¹²

Οι άμεσες, ωστόσο, και καίριες αντιδράσεις των Γεωργίου Παπανδρέου και Ευάγγελου Παπανούτσου,¹³ καθώς και μιας πλειάδας φιλελεύθερων και

11. Ο Κωνσταντίνος Γεωργούλης (1894-1968), αν και δημοτικιστής πριν τον πόλεμο, θα καταγραφεί ως ένας από τους συνεπέστερους συντηρητικούς καθαρολόγους της μετεμφυλιακής περιόδου. Θεωρείται μάλιστα ο εμπνευστής του Α.Ν. 1823/1951, στον οποίο για πρώτη φορά αναγράφηκε ως ένας από τους σκοπούς της εκπαίδευσης η μεταλαμπάδευση στους μαθητές των αξιών του «ελληνοχριστιανικού πολιτισμού» (θα αναχθεί ένα χρόνο αργότερα σε συνταγματική ρύθμιση) βλ. Δημήτρης Χαραλάμπους, *Εκπαιδευτική πολιτική και εκπαιδευτική μεταρρύθμιση στη μεταπολεμική Ελλάδα, 1950-1974*, διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη 1990, σσ. 102-119. Γενικότερα από τη θέση του ως γενικός γραμματέας του υπουργείου Παιδείας στις κυβερνήσεις Παπάγου (1952-54) και Καραμανλή (1961-63) θα επηρεάσει σημαντικά την εκπαιδευτική πολιτική των κυβερνήσεων της δεξιάς.

12. Σύμφωνα με την ισχύουσα νομοθεσία (Ν.Δ. 534/25.6.1965) οι τριμελείς επιτροπές κρίσεως των νέων βιβλίων έπρεπε να αποτελούνται από δύο στελέχη του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου (έναν σύμβουλο και έναν πάρεδρο) και έναν διακεκριμένο επιστήμονα ή λόγιο, ως εξωτερικό κριτή. Υπό την πίεση του χρόνου, ωστόσο, καθώς όλα έπρεπε να γίνουν μέσα σε έξι μήνες, προκρίθηκε μια άτυπη συντόμευση της διαδικασίας: Τα βιβλία κρίθηκαν και εγκρίθηκαν με συνοπτικές διαδικασίες χωρίς τη συμμετοχή εξωτερικού κριτή. Το σημαντικό, θα απολογηθεί ο Παπανούτσος, ήταν να έχουν οι μαθητές τα βιβλία στα χέρια τους στις 15 Σεπτεμβρίου (εφ. *Το Βήμα*, 11.9.65). Το επίμαχο βιβλίο του Καλοκαιρινού κρίθηκε από τους δύο Ιστορικούς του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου, τον Κωνσταντίνο Συριόπουλο και την Έλλη Γιωτοπούλου.

13. Βλ. Δηλώσεις του Γεωργίου Παπανδρέου, εφ. *Το Βήμα*, 10.9.1965 [πρωτοσέλιδο] και Ευάγγελος Παπανούτσος, «Η συνωμοσία κατά της Παιδείας», εφ. *Το Βήμα*, 11.9.1965 [πρωτοσέλιδο].

αριστερών στοχαστών¹⁴ θα στιγματίσουν αποτελεσματικά τις υπουργικές κινήσεις, θα τις κατονομάσουν ως «τα πολτοποιητικά» και, αντλώντας από το ιστορικό ανάλογο του 1920, θα προβάλουν την δική τους ερμηνεία: *Υπό το πρόσχημα των παρατυπιών, ο πραγματικός στόχος είναι η (δημοτική) γλώσσα των βιβλίων και, συνακόλουθα, η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση στο σύνολό της.* Το εν λόγω ερμηνευτικό σχήμα, ορθό μάλλον σε αυτή την πολιτική συγχυρία,¹⁵ θα καταφέρει να κινητοποιήσει ταχύτατα ένα μεγάλο φάσμα εντύπων και οργανώσεων,¹⁶ πετυχαίνοντας εν τέλει να αντιστρέψει το βέλος της

14. Ενδεικτικά: Τ[άσος] Β[ουρνάς], «Ο σκοταδισμός και πάλι στο προσκήνιο», εφ. *Η Αυγή*, 10.9.1965 και Σπ. Γιαννάτος, «Τα ...μελλοθάνατα βιβλία», εφ. *Ελευθερία*, 10.9.1965 [πρωτοσέλιδο].

15. Ενισχύεται περαιτέρω από το γεγονός ότι η ΕΡΕ, η οποία στη φάση αυτή επηρεάζει σημαντικά την πολιτική του υπουργείου Παιδείας, αντιτάχθηκε ευθύς εξ αρχής στη μεταρρύθμιση και, επιπλέον, λίγο πριν τα «Ιουλιανά» (5.5.65) είχε καταθέσει πρόταση στη Βουλή για την ακύρωσή της.

16. Το μαχητικό φοιτητικό κίνημα της περιόδου θα παράσχει κρίσιμη υποστήριξη με πολυπληθείς και συχνά επεισοδιακές δημόσιες εκδηλώσεις, στις οποίες η υπονόμευση της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης θα προβάλλεται ως τμήμα της γενικότερης παρεμπόδισης του εκδημοκρατισμού της ελληνικής κοινωνικής και πολιτικής ζωής (ενδεικτικά: εφ. *Η Αυγή*, 18 και 25.9.65 & 10.10.65). Από τα εκπαιδευτικά συνδικάτα η Διδασκαλική Ομοσπονδία (ΔΟΕ) θα επαναλαμβάνει διαρκώς την υποστήριξή της στη μεταρρύθμιση (εφ. *Το Βήμα*, 8.7.65), η Ομοσπονδία των Ιδιωτικών Εκπαιδευτικών (ΟΙΕΛ) θα οργανώσει δημόσια έκθεση βιβλίων για να καταδειχθεί η παιδαγωγική ανωτερότητα των νέων βιβλίων σε σχέση με τα προγενέστερα (εφ. *Η Αυγή*, 21.9.65), ενώ η ΟΛΜΕ, παρά τις πολλαπλές επιφυλάξεις της προς το μεταρρυθμιστικό εγχείρημα, θα αποφύγει την ξεκάθαρη προσχώρηση στο στρατόπεδο των πολεμίων (εφ. *Η Αυγή*, 23.9.65 & *Το Βήμα*, 27.10.65). Το ευρύτερο κοινωνικό ενδιαφέρον για τα εκπαιδευτικά της περιόδου θα καταδείξει η υποστήριξη που θα παράσχουν ορισμένα επαγγελματικά σωματεία με διακριτή λειτουργία στη δημόσια ζωή, όπως ο Δικηγορικός Σύλλογος (εφ. *Το Βήμα*, 12.9.65), επιστημονικά ιδρύματα όπως το Αθηναϊκό Τεχνολογικό Ινστιτούτο του Κωνσταντίνου Δοξιάδη (εφ. *Έθνος*, 18.11.65) ή ακόμα λογοτεχνικά σωματεία, όπως η Εταιρεία Ελλήνων Λογοτεχνών (εφ. *Η Αυγή*, 12.9.65). Ευθέως θα εναντιωθεί στις κυβερνητικές μεθοδεύσεις ακόμα και η *Ελευθερία*, η μόνη από τις εφη-

ευθύνης και να καθηλώσει το υπουργείο Παιδείας στη θέση του απολογούμενου.

Ελάχιστες ημέρες μετά την ανωτέρω αντιπαράθεση (και ίσως εξαιτίας αυτής), η τρίτη και μακροβιότερη από τις λεγόμενες «κυβερνήσεις αποστατών» (17.9.1965 ως 11.12.1966) θα αναθέσει το υπουργείο Παιδείας στον Στέλιο Αλλαμανή, εκπεφρασμένα υπέρμαχο της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης. Ο νέος υπουργός θα φροντίσει να υπογραμμίσει με σαφήνεια την πρόθεσή του να ολοκληρώσει την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση (όπως άλλωστε και ο νέος πρωθυπουργός Στέφανος Στεφανόπουλος).¹⁷ Οι σχετικές διαβεβαιώσεις ξεπερνούσαν αποδεδειγμένα το επίπεδο της ρητορικής, εφόσον με την ανάληψη του υπουργείου ο Αλλαμανής θα φροντίσει να αντικαταστήσει τον Αθανάσιο Παπακωνσταντίνου με τον φιλικό προς τη μεταρρύθμιση Γεώργιο Κουρνούτο, Διευθυντή ως τότε Γραμμάτων, Θεάτρου και Κινηματογράφου. Υπό την προεδρία πλέον του νέου γενικού γραμματέα, θα διασφαλισθούν οι θετικές γνωμοδοτήσεις των δευτεροβάθμιων επιτροπών για τα νέα διδακτικά βιβλία (30.9.65) και η περί παρατυπιών και «πολτοποίησης» συζήτηση θα περαιωθεί ουσιαστικά παρά τις επίμονες οχλήσεις ορισμένων από τις εφημερίδες της δεξιάς (κυρίως της *Ημέρας* και της *Βραδυλής*).

Παρότι, ωστόσο, η νέα ηγεσία του υπουργείου ήταν αναμφίβολα φιλική προς τη μεταρρύθμιση, οι δυνατότητές της να αντιστέκεται στις πιέσεις της δεξιάς παράταξης για αλλαγή προσώπων και πολιτικής δεν ήταν ανεξάντλητες, πράγμα πολιτικά ερμηνεύσιμο, εφόσον στην ανοχή της ΕΡΕ στηριζόταν κατά βάση το κυβερνητικό σχήμα. Οι απαντήσεις του Αλλαμανή στην αδιάλειπτη και συστηματική κριτική που συνεχίζει να δέχεται από τον Τύπο της Δεξιάς μοιάζουν ολοένα και περισσότερο με απολογίες.¹⁸ Σε αδρές γραμμές μπορεί να υποστηριχθεί πως, κατά τη δεκαπεντάμηνη διάρκεια της κυβέρνησης Στεμερίδες του κεντρώου χώρου που υποστήριξαν πολλαπλά τις κυβερνήσεις των «αποστατών» (εφ. *Ελευθερία*, 19.9.65).

17. Χαρακτηριστικά στις ομιλίες τους προς τους εκπαιδευτικούς της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης της Θεσσαλονίκης (Αμφιθέατρο της Φιλοσοφικής, 26. 10.1965), Στεφανόπουλος και Αλλαμανής θα τονίσουν ότι η κυβέρνηση θεωρεί ηθική της υποχρέωση να ολοκληρώσει την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση (εφ. *Το Βήμα*, 27.10.65).

18. Βλ. ενδεικτικά: «Γραμμήν Παπανούτσου συνεχίζει εις την Παιδείαν ο κ.

φανόπουλου, το υπουργείο Παιδείας κατέστη πεδίο διαπάλης για τον έλεγχο της εκπαιδευτικής εξουσίας και συνακόλουθα τον προσανατολισμό της εκπαιδευτικής πολιτικής —μια γκρίζα ζώνη ανάμεσα στους υπέρμαχους και τους πολέμιους της μεταρρύθμισης, όπου ο συσχετισμός δυνάμεων παρέμενε διαρκώς αμφίροπος.

Σε αυτή την κατάσταση πραγμάτων θα ανακύψει, θα ενταθεί και θα κορυφωθεί η πολεμική εναντίον του βιβλίου Ιστορίας της Β' Γυμνασίου. Και εξαιτίας αυτής της κατάστασης πραγμάτων, το ερμηνευτικό σχήμα των «πολιτισμικών», στο οποίο θα οχυρωθούν οι μεταρρυθμιστές,¹⁹ παύει πλέον να είναι πειστικό. Στη διαμάχη για το βιβλίο του Καλοκαιρινού, το κεντρικό διακύβευμα δεν ήταν πλέον η δημοτική γλώσσα, ούτε κάποια από τις άλλες διακηρυγμένες στοχεύσεις της μεταρρύθμισης (η γενίκευση της πρόσβασης στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση ή η ανάπτυξη της τεχνικής εκπαίδευσης). Όπως θα υποστηριχθεί εκτενώς στη συνέχεια, ήταν κάτι διαφορετικό και, για τη μετεμφυλιακή συγκυρία, σημαντικότερο: το έθνος και η νοσηματοδότησή του. Ακριβώς γι' αυτό, το βιβλίο της Ιστορίας υπήρξε το μόνο επίδικο εκπαιδευτικό ζήτημα της συγκυρίας, στο οποίο οι δυνάμεις της μεταρρύθμισης θα ηττηθούν κατά κράτος.

Το «έθνος» ως πόλος συσπείρωσης των πολεμίων

Έχει ίσως ενδιαφέρον να υπογραμμισθεί το γεγονός ότι η πολεμική εναντίον του βιβλίου Ιστορίας δεν ξεκίνησε από το παραδοσιακό προπύργιο των γλωσσολόγων, τη Φιλοσοφική Αθηνών, ούτε από συντηρητικούς διανοούμενους του εκπαιδευτικού χώρου, όπως ο Κωνσταντίνος Γεωργούλης. Τον άξονα της πολεμικής θα χαράξει αυτή τη φορά ο δημοσιογράφος Σάββας Κωνσταντόπουλος με ένα πρωτοσέλιδο άρθρο του στην εφημερίδα *Απογευματινή*. Μαρξι-

Στ. Αλλαμανής», εφ. *Ημέρα*, 31.10.65 και «Δυναμίτις εις την Παιδείαν», εφ. *Ημέρα*, 2.11.65 [όπου και απαντητική επιστολή του Αλλαμανή].

19. Βλ. ενδεικτικά Ευάγγελος Παπανούτσος, «Η νέα υποχρυσία», εφ. *Το Βήμα*, 12.11.1965.

στής κατά τη διάρκεια του μεσοπολέμου, με αξιοσημείωτη παρουσία στα έντυπα της αριστεράς, ο Κωνσταντόπουλος θα μετεξελιχθεί μεταπολεμικά σε έναν από τους σημαντικούς διανοούμενους της δεξιάς εθνικοφροσύνης.²⁰

Σε αντίθεση με την γενικευμένη επίθεση προς τη μεταρρύθμιση που διεξήγαγε ο Γεωργούλης με τις τακτικές επιφυλλίδες του στην *Καθημερινή*, ο Κωνσταντόπουλος δεν δείχνει να ενοχλείται στο ελάχιστο από τις κοινωνικές, οικονομικές και γλωσσικές στοχεύσεις της μεταρρύθμισης. Οπλισμένος με πολιτική οξύνοια και αδιαμφισβήτητη θεωρητική κατάρτιση θα υποδείξει ως κρίσιμο εκπαιδευτικό ζήτημα την *σχολική ιστορία* ορίζοντας ταυτόχρονα με σαφήνεια τον ρόλο που αυτή (οφείλει να) επιτελεί στα σύγχρονα έθνη κράτη:

«Συζητείται ζωηρώς [...] αν η Ιστορία είναι επιστήμη. Συζητείται αν αι μέθοδοι των φυσικών επιστημών ημπορή να εφαρμοσθούν εις την ανάλυσιν των ιστορικών φαινομένων. Συζητείται αν η ιστορική ζωή των λαών διέπεται από νόμους ή αν διαμορφώνεται από την δημιουργικήν δραστηριότητα της θελήσεως και του πνεύματος του ανθρώπου. [...] Αλλά ενώ οι θεωρητικοί φιλονεικούν, μία είναι η πραγματικότητα: Τα κράτη ασκούν με την Ιστορίαν εθνικήν πολιτικήν. Όλα τα καθεστώτα, δημοκρατικά και ολοκληρωτικά, συντηρητικά και επαναστατικά, προοδευτικά και οπισθοδρομικά ακολουθούν αυτήν την γραμμήν. Εξαίρεσις δεν υπάρχει ούτε

20. Ο Σάββας Κωνσταντόπουλος (1910-1981) πρωτοεμφανίστηκε στον χώρο της διανοήσης κατά την περίοδο του μεσοπολέμου με συνεργασίες του σε περιοδικά της μαρξιστικής αριστεράς (*Μελέτη-Κριτική*, 1932, και *Νέοι πρωτοπόροι*, 1933, βλ. Παναγιώτης Νούτσος, *Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα (1875-1974)*, τ. Γ': 1926-1955, Γνώση, Αθήνα 1993, σ. 295 και σ. 422). Ήδη όμως από το 1936 εντάσσεται στο φάσμα του βενιζελισμού εκδίδοντας την εφ. *Νέος Κόσμος*, ενώ με το τέλος του εμφυλίου, έχοντας ολοκληρώσει την ιδεολογική του μεταστροφή, θα αναδειχθεί σε αρχισυντάκτη της *Ακροπόλεως* (1949) και διευθυντή της *Απογευματινής* (1952). Έμεινε, ωστόσο, γνωστός ως ο «θεωρητικός της δικτατορίας», διότι υπήρξε εκδότης της εφ. *Ελεύθερος Κόσμος* (1966-1972), η οποία στήριξε το καθεστώς των συνταγματαρχών. Για τη δράση του κατά την περίοδο αυτή βλ. την ειδική μελέτη του Γιώργου Λεονταρίτη, *Σάββας Κωνσταντόπουλος: Τα άγνωστα ντοκουμέντα 1966-1981*, Προσκήνιο, Αθήνα 2003.

μία. [...] *Η Ιστορία, λοιπόν, όπως διδάσκεται εις τα σχολεία και εις τα Πανεπιστήμια, υπηρετεί τον αγώνα επιβιώσεως των εθνών [...]* [Συνεπώς] Λέγομεν απεριφράστως ότι το έργον τούτο [σσ. το βιβλίο του Καλοκαιρινού] είναι αντίθετον προς τον προορισμόν του». ²¹

Η ανάλυση του Κωνσταντόπουλου θα λειτουργήσει ως κατευθυντήριοι άξονες γύρω από τον οποίο θα αρθρωθεί στη συνέχεια η πολεμική εναντίον του βιβλίου. Εκτός από την *Απογευματινή*, δύο ακόμα από τις αξιόπιστες εφημερίδες της δεξιάς, η *Μεσημβρινή* και η *Καθημερινή*, θα ηγηθούν της εκστρατείας με καθημερινά ρεπορτάζ και σχόλια, από τον Οκτώβριο έως τον Νοέμβριο του 1965, τα οποία εκλαϊκεύουν ποικιλότροπα τις αριθμητικά λιγότερες, αλλά αξιοσημείωτα στοχαστικές αναλύσεις. Θα αξιοποιηθούν παρακάτω δύο από τις πλέον εμβριθείς. Εδώ αρκούν ορισμένες επισημάνσεις για τη διανοητική σκευή και προέλευση των συντακτών τους, όσες συνεισφέρουν στη σκιαγράφηση του μετώπου των επικριτών του βιβλίου.

Ο πρώτος, ο Θεοφύλακτος Παπακωνσταντίνου, ενισχύει το προφίλ του πολέμιου που εισήγαγε ο Κωνσταντόπουλος. Υπήρξε και αυτός ανένταχτος μαρξιστής του μεσοπολέμου, με συγγραφικό έργο αξιοσημείωτης «θεωρητικής ικμάδας», ²² αλλά ως αρχισυντάκτης πλέον (1963-67) της εθνικόφρονος *Μεσημβρινής* ²³ δημοσιεύει τα εκτενή του σχόλια σε πρωτοσέλιδη στήλη

21. Σάββας Κωνσταντόπουλος, «Καταγγέλομεν ότι παραποιείται η ελληνική ιστορία εις τα Γυμνάσια» [κύριο θέμα], εφ. *Απογευματινή*, Σάββατο 9.10.1965 [οι υπογραμμίσεις δικές μου]. Ο Κωνσταντόπουλος συνεχίζει τις επιθέσεις του με δύο ακόμα κείμενα (εφ. *Απογευματινή*, 13 και 15/10/65), ενώ μετά την ανακοίνωση της Φιλοσοφικής (22/10/65), θριαμβολογεί με το πρωτοσέλιδο «Η Φιλοσοφική Σχολή εδικαίωσε την κριτική» (εφ. *Απογευματινή*, 25/10/1965).

22. Αξιολογική αποτίμηση του Παναγιώτη Νούτσου για το έργο του Θ. Παπακωνσταντίνου *Εισαγωγή στη Διαλεκτική* (1933), βλ. *Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα*, ό.π., σ. 205.

23. Ο Θεοφύλακτος Παπακωνσταντίνου (1905-1991), πτυχιούχος της Φιλοσοφικής Αθηνών, καταγράφηκε ως θεωρητικός του μαρξισμού εκδίδοντας σε εξαιρετικά νεαρή ηλικία το περιοδικό *Μαρξιστική Βιβλιοθήκη* (1927), συγγράφοντας την *Εισαγωγή στη Διαλεκτική* (1933) και συμμετέχοντας μαζί με τον Γιάννη Κορδάτο στην έκδοση του περιοδικού *Νέοι Πρωτοπόροι*. Αυξάνοντας διαρκώς, από το

της.²⁴ Ο δεύτερος, που δημοσιεύει στην *Καθημερινή*, —επιλέγει την ανωνυμία— υπογράφει ως «Εκπαιδευτικός».²⁵ Τόσο το ύφος της γραφής όσο και κυρίως η γλώσσα (δημοτική με ελάχιστες παραχωρήσεις στην καθαρεύουσα) αποκλείουν μάλλον τον Κωνσταντίνο Γεωργούλη, τον τακτικό περί τα εκπαιδευτικά επιφυλλιδογράφο της *Καθημερινής*. Η βαθιά, άλλωστε, γνώση της ιστορίας των Μέσων Χρόνων που διαπνέει το κείμενο, καθιστούν εύλογη την υπόθεση πως πρόκειται για κάποιον επαγγελματία ιστορικό. Αξίζει επίσης να προσεχθεί η ακροτελεύτια φράση του άρθρου, με την οποία ο «Εκπαιδευτικός» καλεί σε εγρήγορση τους γονείς «που ενδιαφέρονται για την σωστή αγωγή των παιδιών» και τους εκπαιδευτικούς «που θέλουν να πλάσουν ελεύθερους ανθρώπους», επιλογές και εκφράσεις που παραπέμπουν σε στοχαστές του φιλελεύθερου αστισμού. Αντιθέτως, οι συντηρητικοί διανοούμενοι συνήθιζαν να καλούν σε συστράτευση τη Φιλοσοφική Αθηνών, την Ακαδημία, την Εκκλησία και, ανάλογα με την περίπτωση, το υπουργείο της Παιδείας. Συνοψίζοντας, ο «Εκπαιδευτικός» είναι εμφανώς ιστορικός, ξεκάθαρα δημοτικιστής και μάλλον ιδεολογικά φιλελεύθερος. Εκπροσωπεί, αν είναι έτσι, μία μερίδα της φιλελεύθερης (αλλά εθνικόφρονης) διανόησης, η οποία στη διαμάχη για το βιβλίο βρέθηκε συνεμπόλεμη με όσους αντιμάχονταν το μεταρρυθμιστικό εγχείρημα. Εκκωφαντική είναι από αυτή την άποψη η σιωπή της Φιλοσοφικής

1935 και εξής, τις αποστάσεις του από την αριστερά, θα διαπρέψει μεταπολεμικά ως δημοσιογράφος σε εφημερίδες αρχικά του φιλελεύθερου αστισμού (εφ. *Ελευθερία*, 1945-63) και στη συνέχεια της εθνικόφρονης δεξιάς (εφ. *Μεσημβρινή*, 1963-1967). Ο διαρκώς εντεινόμενος αντικομμουνισμός του θα εκβάλλει λίγο αργότερα σε πολιτική και ιδεολογική στήριξη της δικτατορίας των συνταγματαρχών: Υφυπουργός Προεδρίας (24/7/67-1/11/67) και υπουργός Παιδείας (1/11/67-20/6/69) των κυβερνήσεων Κόλλια/Παπαδόπουλου και συγγραφέας του σχολικού εγχειριδίου *Πολιτική Αγωγή για την ΣΤ΄ τάξη των εξαταξίων γυμνασίων* (Εν Αθήναις, 1970). Μεταπολιτευτικά θα παροπλιστεί πολιτικά αλλά όχι και δημοσιογραφικά: Θα συνεχίσει να αρθρογραφεί στην εφ. *Ακρόπολις* ως τα μέσα της δεκαετίας του 1980.

24. Βλ. [Θεοφύλακτος Παπακωνσταντίνου], «Θέματα» [πρωτοσέλιδη μόνιμη στήλη], εφ. *Μεσημβρινή*, 23.10.1965.

25. Υπό εκπαιδευτικού, «Ένα σχολικόν βιβλίον-παγίς», εφ. *Καθημερινή*, 10.10.65.

Θεσσαλονίκης, η άρνησή της να λάβει επίσημη θέση, παρά τις προκλήσεις που δέχτηκε.²⁶

Αντιθέτως, η Φιλοσοφική Αθηνών, παρότι δεν ήταν αυτή που ξεκίνησε την πολεμική, με την «αυτεπάγγελτη» παρέμβασή της στην πλέον κρίσιμη στιγμή της διαμάχης (22.10.65, δύο ημέρες μετά τη συγκρότηση από το υπουργείο Παιδείας μιας τριτοβάθμιας Επιτροπής Ειδικών για την επανάκριση του βιβλίου) θα επιχειρήσει προτάσσοντας το κύρος της να προκαταλάβει τις εξελίξεις και στη συνέχεια (11.11.65) να συνοψίσει, να επεκτείνει και να τεκμηριώσει πληρέστερα την προηγηθείσα κριτική.²⁷ Το μέτωπο των πολεμίων θα ολοκληρωθεί όταν η ΕΡΕ, το ισχυρό κόμμα της δεξιάς, αναδείξει το ζήτημα στην κεντρική πολιτική σκηνή με μια καίρια επερώτηση στη Βουλή (18.10.65).²⁸

Παρά την απουσία της Εκκλησίας (η οποία θα σχολιασθεί παρακάτω) το μέτωπο των πολεμίων διέθετε αναμφίβολα σημαντική πολιτική και κοινωνική ισχύ. Μια ισχύς, ωστόσο, που ελάχιστα συνεισέφερε στο αρχικό εγχείρημα για την συνολική αποδόμηση της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης. Η εντυπωσιακή του αποτελεσματικότητα στη διαμάχη για το βιβλίο Ιστορίας φαίνεται να οφείλεται λιγότερο στην πολιτική και περισσότερο στην ιδεολογική ηγεμο-

26. Απαντώντας στην Επιτροπή Ειδικών του υπουργείου Παιδείας ο Κώστας Καλοκαιρινός υπογραμμίζει ότι «στην Ελλάδα δεν υπάρχει μοναχά η Φιλοσοφική Σχολή των Αθηνών, αλλά κ' η Φιλοσοφική Σχολή της Θεσσαλονίκης και τώρα πια και των Ιωαννίνων...» (εφ. *Έθνος*, 16.11.1965). Με δεδομένο ότι η Φιλοσοφική Ιωαννίνων θα συγκροτήσει την έδρα Ιστορίας αργότερα (1968) η πρόκληση απευθύνεται αποκλειστικά στην Φιλοσοφική Θεσσαλονίκης. Μισό μήνα αργότερα σε επιστολή του στην εφ. *Το Βήμα* (2.12.1965), ο Κοσμήτορας της Φιλοσοφικής Αθηνών, Ν. Τωμαδάκης εκτιμά ότι η σιωπή της Φιλοσοφικής Θεσσαλονίκης αποτυπώνει τις επιφυλάξεις που διατηρούν οι τρεις βυζαντινολόγοι της (Ιωάννης Καραγιαννόπουλος, Απόστολος Βακαλόπουλος και Μανούσος Μανούσακας) για το βιβλίο του Καλοκαιρινού.

27. Το πλήρες κείμενο της Έκθεσης θα δημοσιεύσουν οι περισσότερες από τις εφημερίδες της δεξιάς (βλ. ενδεικτικά εφ. *Η Καθημερινή*, 13.11.1965 και *Η Ημέρα*, 13.11.1965), ενώ οι εφημερίδες του κέντρου και της αριστεράς θα περιοριστούν σε εκτενή σχολιασμένα αποσπάσματα (βλ. ενδεικτικά εφ. *Το Βήμα*, 13.11.1965).

28. Βλ. εφ. *Η Ημέρα*, 19.10.1965.

νία (με την γκραμισιανή έννοια) που απέκτησε όταν έθεσε στο επίκεντρο της συζήτησης το ζήτημα της αναπαράστασης του έθνους στη σχολική ιστορία. Αυτή η μετατόπιση, από την οικονομική και κοινωνική στην εθνική διάσταση της εκπαίδευσης, εξασφάλισε την έμμεση, αλλά πολλαπλά κρίσιμη, συναίνεση μιας μερίδας του φιλελεύθερου αστισμού. Ακριβώς γι' αυτό αποκτά εξηγητική σημασία και αξία μια ενδελεχής ανατομία του εξαιρετικά συνεκτικού δημόσια εκφερόμενου λόγου των πολεμίων.

Σε αδρές γραμμές, οι πολεμικές θα επιχειρήσουν να καταδείξουν ότι συγκεκριμένες αποφάνσεις, σιωπές και λογικές της ιστορικής αφήγησης του Καλοκαιρινού α. αμφισβητούν την παραδοχή περί της αδιάλειπτης συνέχειας του ελληνικού έθνους, β. αποτιμούν θετικά τους προαιώνιους εχθρούς των Ελλήνων και γ. υπονομεύουν την εθνική ενότητα προκρίνοντας την ταξική εξήγηση του ιστορικού γίγνεσθαι. Για τους λόγους αυτούς το βιβλίο αντιστρατεύεται τον κεντρικό στόχο που οφείλει να έχει κάθε σχολική ιστορία: την ενστάλαξη του εθνικού φρονήματος στις συνειδήσεις των μαθητών.

Η «συνέχεια του ελληνισμού»

Ο 19ος αιώνας υπήρξε αναμφίβολα ο αιώνας των μεγάλων εθνικών αφηγήσεων. Με βαθιές προβολές στο παρελθόν, «ιστοριοποιώντας τους μύθους και μυθοποιώντας τα γεγονότα»,²⁹ η κάθε εθνική ιστορική σχολή «εντόπισε» τις αρχέγονες ρίζες του οικείου έθνους και αποκατέστησε την ιστορική του συνέχεια, υποδεικνύοντας πίσω από την επιφάνεια της κοινωνικής μεταβολής την «αναλλοίωτη ουσία» του —άρα το ιστορικό του δικαίωμα στο παρόν και το μέλλον. Το νεοσύστατο ελληνικό έθνος δεν μπορούσε πλέον να ναρκισσεύεται στον καθρέφτη του γαλλικού διαφωτισμού. Στο νέο, ανερχόμενο πνεύμα του ρομαντισμού η Μεγάλη Ιδέα παγιώνεται ως καθοδηγητική αρχή της ελλη-

29. “...making myths more historical and making actual events more mythical”, φράση του ιστορικού Delmer Brown — παρατίθεται στο Steven Grosby, *Nationalism: A Very Short Introduction*, Oxford University Press, 2005, σ. 60.

κής εξωτερικής πολιτικής (1850-1880) και η διαχρονική ενότητα του ελληνισμού εκτοπίζει την μονομερή αναφορά του έθνους στην κλασική αρχαιότητα.³⁰ Η ανάγνωση του Βυζαντίου ως τμήματος της εθνικής ιστορίας ενισχύει άλλωστε το ιστορικό επιχείρημα της αλυτρωτικής προοπτικής. Στην ανάγκη αυτή θα απαντήσει αποτελεσματικά το ισχυρό δίδυμο της εθνικής μας ιστοριογραφίας, ο Σπυρίδων Ζαμπέλιος με τη μελέτη περί μεσαιωνικού ελληνισμού (εκτενής εισαγωγή στα Άσματα δημοτικά, 1852)³¹ και κυρίως ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, με την «μικρή» αρχικά (1853) και την πεντάτομη στη συνέχεια *Ιστορία του ελληνικού έθνους* (σταδιακή έκδοση 1860-1874), η οποία παρά τις αντιδράσεις των τελευταίων του διαφωτισμού, θα κυριαρχήσει σύντομα και θα αποτελέσει, από το 1880 και εξής, τη βάση κάθε σχολικής ιστορίας και ιδιαιτέρως αυτής των Μέσων Χρόνων.³²

Αυτή ακριβώς η σύζευξη της κλασικής αρχαιότητας με τον νέο ελληνισμό, που επιτεύχθηκε με την οργανική ένθεση του Βυζαντίου στον κορμό της εθνικής αφήγησης, μοιάζει τώρα να αμφισβητείται από τον τίτλο ήδη του νέου εγχειριδίου: «Διατί το βιβλίο τιτλοφορείται “Ιστορία Ρωμαϊκή και Μεσαιωνική”; Διατί το Βυζάντιον, το ελληνικότατον Βυζάντιον, εξηφανίσθη από τον

30. Για την εγχώρια μετάβαση από τον αιώνα του διαφωτισμού σε αυτόν του ρομαντισμού βλ. την εξαιρετική μελέτη του Αλέξη Πολίτη, *Ρομαντικά χρόνια: Ιδεολογίες και Νοοτροπίες στην Ελλάδα του 1830-1880*, ΕΜΝΕ, Αθήνα 1998. Για μια στοχαστική ματιά στην ιστορική αφήγηση του ελληνικού ρομαντισμού βλ. Στέφανος Πεσμαζόγλου, «Η μυθολογική θεμελίωση του νέο-ελληνικού κράτους» στο *Μύθοι και Ιδεολογήματα στη σύγχρονη Ελλάδα*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 2007, σσ. 19-41.

31. Σπυρίδων Ζαμπέλιος, *Άσματα δημοτικά της Ελλάδος. Εκδοθέντα μετά μελέτης ιστορικής περί Μεσαιωνικού Ελληνισμού*, Ερμής, Κέρκυρα 1852.

32. Για την διανοητική πορεία του Παπαρρηγόπουλου βλ. την εισαγωγή του Κ. Θ. Δημαρά στο *Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος: Προλεγόμενα*, Ερμής, Αθήνα 1970. Για την κρίσιμη συμβολή του Ζαμπέλιου, βλ. Γιάννης Κουμπουρλής, *Η μεθοδολογική συμβολή του Σπυρίδωνος Ζαμπέλιου στην αναθεώρηση της εικόνας του Βυζαντινού Μεσαίωνα*, Εταιρεία Λευκαδικών Μελετών, Αθήνα 2005 [ανάτυπο]. Για την κυριαρχία του τρίσημου ιστορικού του σχήματος στη σχολική ιστορία βλ. Χριστίνα Κουλούρη, *Ιστορία και Γεωγραφία στα Ελληνικά Σχολεία (1834-1914)*, ΙΑΕΝ, Αθήνα 1988, κυρίως σσ. 34-45.

τίτλον του βιβλίου;», θα αναρωτηθεί ο Σάββας Κωνσταντόπουλος.³³ Η Φιλοσοφική Αθηνών θα επιμείνει ιδιαίτερα σε αυτή τη συνιστώσα. Ο συγγραφέας, τονίζει στην έκθεσή της, «εμφανίζεται πιστεύων ότι ο Ελληνισμός δεν είχε αυθύπαρκτον οντότητα συνεχώς, νομίζει ότι η εθνική του ενότης διεκόπη δια της κατακτήσεως των Ρωμαίων το 146 π.Χ., συνείδησις δε ενιαία επανεμφανίζεται μόλις το 1204 με την Φραγκοκρατίαν».³⁴

Παρότι μια τέτοια θέση δεν διατυπώνεται ρητά στο ίδιο το βιβλίο, είναι αλήθεια ότι οι προτεινόμενες χρονολογικές τομές και ορισμένα διάσπαρτα ερμηνευτικά σχόλια δοκιμάζουν τα όρια του κυρίαρχου σχήματος της συνέχειας του ελληνικού έθνους. Ενώ, για παράδειγμα, τα προγενέστερα εγχειρίδια διαχώριζαν ξεκάθαρα την Βυζαντινή Αυτοκρατορία από την Ρωμαϊκή επιλέγοντας ως αφετηρία της ιστορικής αφήγησης τον Μέγα Κωνσταντίνο και τη μεταφορά της πρωτεύουσας από τη Ρώμη στο Βυζάντιο, ο Καλοκαιρινός ξεκίνησε από το 146 π.Χ. όταν, μετά τις μεγάλες κατακτήσεις, η Ρώμη παγιώνεται ως αυτοκρατορία σε δύση και ανατολή.³⁵ Για τους πολέμιους μια τέτοια τομή, προάγει εμμέσως τη θέση πως η Βυζαντινή Ιστορία είναι κατά κάποιον τρόπο συνέχεια της Ρωμαϊκής. Στην έκθεσή της η Φιλοσοφική Αθηνών εναλλάσσοντας ως συνώνυμους τους όρους «Βυζαντινή Αυτοκρατορία» και «Ελληνική Αυτοκρατορία»³⁶ θα διευκρινίσει πως «η βυζαντινή ιστορία είναι ουχί συνέχεια της Ρωμαϊκής αλλά αυτή αύτη η συνέχεια της Ελληνικής Ιστορίας κα-

33. Σάββας Κωνσταντόπουλος, *ό.π.*

34. Βλ. την έκθεση της Φιλοσοφικής, *εφ. Καθημερινή*, 13.11.1965.

35. Ο όρος «Βυζάντιο» ως διακριτή ονομασία της Ανατολικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας εισήχθη κατά τον 16ο αιώνα από τον Γερμανό ιστορικό Ιερώνυμο Γουλφ στο έργο του *Corpus Historiae Byzantinae* βλ. Ελένη Αντωνιάδη – Μπιμπίκου, «Βυζάντιο, μια ιστορική οντότητα ενδιάμεση στον χώρο και στον χρόνο», εισαγωγικό κεφάλαιο στο *Βυζάντιο και Ευρώπη*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1996.

36. Ο όρος «Ελληνική Αυτοκρατορία» είχε εισαχθεί από τους στοχαστές του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού κατά τον 18ο αιώνα, για να στιγματίσει την «ύστερη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία» (αρχές 7ου αιώνα και εξής) ως περίοδο παρακμής, «εξεγέρσεων, στάσεων και εξαπατήσεων» (Μοντεσκιέ). Βλ. Γιάννης Κουμπουρλής, *Η μεθοδολογική συμβολή...*, *ό.π.* κυρίως σσ. 166-169. Η υιοθέτησή του από την ελληνική εθνική ιστορική σχολή στα τέλη του 19ου αιώνα συνοδεύεται από την ανασηματοδότησή του: υπονοεί πλέον τον βαθμιαίο εξελληνισμό της Ανατολικής Ρω-

τά τους Μέσους χρόνους».³⁷ Αλλά για να συνδεθεί με την Ελληνική Ιστορία, η Βυζαντινή χρειάζεται πρώτα να αποσυνδεθεί από την Ρωμαϊκή. Περισσότερο εκλεπτυσμένα, ο Διονύσιος Ζακηθυνός, προτάσσοντας τις ιστοριογραφικές του δάφνες (υπήρξε ο επιφανέστερος από τους Έλληνες Βυζαντινολόγους της εποχής), θα στιγματίσει και αυτός ως επιστημονικά αδόκιμη τη σύνδεση της Ρωμαϊκής με την Βυζαντινή ιστορία και την ένταξη της Βυζαντινής στην ευρύτερη Μεσαιωνική: «Μετά εκατόν είκοσιν ετών αγώνας δια την αναγνώρισιν της αυτοτελείας της Βυζαντινής Ιστορίας είναι αδιανόητον να επανερχώμεθα εις τομάς οία η εισαχθείσα».³⁸

Στην άλλη άκρη της μακραίωνης ιστορικής αφήγησης, δεν θα περάσουν απαρατήρητες από τη Φιλοσοφική ορισμένες εξηγητικές αποφάνσεις του βιβλίου, όπως η ακόλουθη: «Με την άλωση της βασιλεύουσας και τη Φραγκοκρατία που επικράτησε σ' αυτή (1204-1261) το κράτος αποκεφαλίστηκε. Γιατί αποκεφαλισμός είναι να χάση ένα κράτος την πρωτεύουσά του και να εξανεμισθή κάθε ίχνος εξουσίας του. Κόπηκε και η αλυσίδα της ρωμαϊκής παράδοσης, και τα νέα κράτη που δημιουργούνται, μικρά και μεγάλα, αποκτούν μια δική τους φυσιογνωμία με καθαρό ελληνικό χρώμα. Γι' αυτό στους δύο μισούς αυτούς αιώνες (1204-1453) αρχίζει ουσιαστικά η ιστορία του νέου ελληνισμού».³⁹ Παρότι η αφήγηση του Καλοκαιρινού παραμένει αναμφίβολα εθνομαϊκής Αυτοκρατορίας, και άρα την δικαιολογημένη ένταξή της στην Ιστορία του Ελληνικού Έθνους.

37. Έκθεση της Φιλοσοφικής, *ό.π.*

38. Απόσπασμα από την έκθεση της Επιτροπής των ειδικών που συνέστησε ο Αλλαμανής στις 20.10.1965 για την επανάκριση του βιβλίου. Από τις αναφορές του τύπου φαίνεται πως η συνεισφορά του Διονύσιου Ζακηθυνού, καθηγητή της Φιλοσοφικής Αθηνών, στη διαμόρφωση της έκθεσης υπήρξε καθοριστική. Το ειδικό του βάρος ήταν, άλλωστε, δύσκολο να αγνοηθεί, εφόσον υπήρξε συγγραφέας ορισμένων από τις πιο σημαντικές ελληνόγλωσσες μελέτες για το Βυζάντιο (Ενδεικτικά: *Βυζάντιον, Κράτος και Κοινωνία*, Αθήναι 1951, *Η Βυζαντινή Ελλάς*, Αθήναι 1965). Η έκθεση δημοσιεύτηκε ολόκληρη ή τμήματά της στις περισσότερες εφημερίδες (ενδεικτικά εφ. *Καθημερινή*, 11.11.1965). Αναδημοσιεύεται στο Έλλη Γιωτοπούλου-Σισιλιάνου, *Εκπαιδευτικά: Τα αυτονόητα και ανεπίτευκτα*, Κέδρος, Αθήνα 2007, σσ. 315-323.

39. Κώστα Καλοκαιρινού, *ό.π.* σσ. 271-2. Χαρακτηριστικός και ο τίτλος του

κεντρική, εφόσον δεν παραλείπει να επισημαίνει διαρκώς τα όποια σημάδια φανερώνουν ότι ο ελληνισμός «αναβιώνει», υπηρετεί ωστόσο ένα περισσότερο εκλεπτυσμένο ιστορικό σχήμα περί της εθνικής συνέχειας από το καθιερωμένο: μιλεί λιγότερο ο Παπαρρηγόπουλος και περισσότερο ο Σβορώνος,⁴⁰ ή, το πιθανότερο, ο Βακαλόπουλος – την *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού* του οποίου επικαλείται ο Καλοκαιρινός.⁴¹

οικείου κεφαλαίου: «Η διάλυση του Βυζαντινού κράτους – Οι αρχές του νέου ελληνισμού».

40. Στο κείμενό του *Το Ελληνικό Έθνος: Γένεση και διαμόρφωση του Νέου Ελληνισμού* (εκδ. Πόλις, Αθήνα 2004), ο Νίκος Σβορώνος τοποθετεί τη διαμόρφωση του Νέου Ελληνισμού κατά τον 13ο αιώνα, όταν με την άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Σταυροφόρους (1204) και την ανεξαρτητοποίηση όλων των μη εξελληνισμένων στοιχείων, «μόνο συστατικό στοιχείο της [αυτοκρατορίας] μένει ο Ελληνισμός, που απομονωμένος και περικυκλωμένος από εχθρικούς πλέον λαούς-εθνότητες, παίρνει βαθύτερη συνείδηση του εαυτού του ως ιδιαίτερης πολιτικής και πολιτιστικής οντότητας» (σ. 67). Σύμφωνα με τον Σπ. Ασδραχά, που προλογίζει το βιβλίο, ο Νίκος Σβορώνος, καταξιωμένος ήδη ιστορικός στη Γαλλία, έγραψε το κείμενό του περί το 1963-65 –την ίδια δηλαδή περίοδο που γράφτηκε και το βιβλίο του Καλοκαιρινού– για τις ανάγκες ενός *Εγκυκλοπαιδικού Λεξικού της Νεώτερης Ελλάδας* που ετοιμάζαν οι εκδόσεις Ελευθερουδάκη, το οποίο τελικώς δεν εκδόθηκε. Δεν μοιάζει πάντως παράλογη η υπόθεση να απέκτησε ο Καλοκαιρινός πρόσβαση στο αδημοσίευτο ακόμη κείμενο του Σβορώνου. Μια άλλη πηγή άντλησης του βασικού τουλάχιστον σχήματος θα μπορούσε να είναι και η *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, η οποία είχε εκδοθεί ήδη από το 1953 στα γαλλικά (N. Svoronos, *Histoire de la Grèce Moderne*, P.U.F, Παρίσι 1953). Πάντως ο Καλοκαιρινός δεν κάνει, και δεν θα μπορούσε να κάνει, καμία αναφορά στον Σβορώνο, έναν μαρξιστή ιστορικό του Παρισιού, από τον οποίο το ελληνικό κράτος είχε αφαιρέσει την ελληνική ιθαγένεια.

41. Ο πρώτος, και μοναδικός ως τα 1965, τόμος της *Ιστορίας του Νέου Ελληνισμού* του καθηγητή της Φιλοσοφικής Θεσσαλονίκης Απόστολου Βακαλόπουλου είχε εκδοθεί μόλις τρία χρόνια νωρίτερα, στα 1961, και εισήγαγε πράγματι ως συμβατική έναρξη του νέου ελληνισμού (και άρα ως ουσιαστικό τέλος της βυζαντινής περιόδου) το 1204 αντί του καθιερωμένου 1453. Δευτερευόντως ο Καλοκαιρινός επικαλείται τον Κωνσταντίνο Άμαντο (*Ιστορία του Βυζαντινού Κράτους*, τόμ. Α', Εν Αθήναις 1939), ο οποίος επίσης τερματίζει «την καθαυτό Βυζαντινή Ιστορία

Αλλά και αυτές, οι συχνές επισημάνσεις του βιβλίου για τις αναβιώσεις του ελληνισμού στη νότια βαλκανική κατά τους Μέσους Χρόνους, κρίνονται από τη Φιλοσοφική ύποπτες, εφόσον κάθε αναβίωση προϋποθέτει έναν προγενέστερο μαρασμό. «Υπήρξαν ποτέ βεβαρβαρωμένα;», θα σχολιάσει δηκτικά την αναφορά ότι τα νησιά του Αιγαίου, στην εποχή του Ηρακλείου, ήταν «βαθιά εξελληνισμένα»,⁴² ενώ εκφράσεις όπως «ξαναζωντάνεψε»⁴³ [ο ελληνισμός στην Ανατολή περί το 600 μ.Χ.] θα υπογραμμίζονται και θα συνοδεύονται από θαυμαστικά αποδοκιμασίας. Όσο για την περίοδο που «ο κόσμος ξεκόβει ολότελα από τους αρχαίους»⁴⁴ όταν δηλαδή ο χριστιανισμός κατισχύει ολοκληρωτικά επί του ελληνισμού (από τον έβδομο έως τον ένατο αιώνα), η Φιλοσοφική θα εγκαλέσει τον Καλοκαιρινό για ανεπίτρεπτη υποβάθμιση του ειδικού βάρους της βυζαντινής λογιούσης: «Και κατ' αυτήν την εποχήν αντεγράφοντο και εδιδάσκοντο οι αρχαίοι συγγραφείς εν Βυζαντίω, εγράφετο η Ελληνική γλώσσα και ανεδείχθησαν ελληνομαθείς ποιηταί και πεζογράφοι».⁴⁵ Στην ίδια κατεύθυνση η Επιτροπή Ειδικών του υπουργείου Παιδείας θα σημειώσει: «Η Ελληνική παιδεία και η περί τα αρχαία γράμματα ενασχόλησις των Ελλήνων των μέσων χρόνων ελάχιστα προβάλλονται. Ο Φώτιος, ο Αρέθας, ο Ψελλός μνημονεύονται απλώς. Περί του Πλάτωνος εν Βυζαντίω ουδέν λέγεται».⁴⁶

Τέλος, για τους πολεμίους, κρίσιμης σημασίας ζήτημα για το σχήμα της συνέχειας δεν συνιστά μόνο η επιβίωση του (αρχαίου) ελληνισμού εντός της στο 1204 μ.Χ.» (σ. 8). Βλ. «Η Διαμάχη δια την Ιστορίαν», εφ. Έθνος, 16.11.1965. Το συγκριτικά εκλεπτυσμένο ιστορικό σχήμα που υιοθετεί το εγχειρίδιο θα επισημάνει και η Μαρία Αδάμου αποτιμώντας ότι «ακολουθεί με συνέπεια όλες τις βασικές αρχές της εθνικής ιστοριογραφίας, χωρίς, ωστόσο, να παραδίδεται άνευ όρων στις ισχυρές ρομαντικές της τάσεις...» (Βλ. τη μελέτη της *Το εκπαιδευτικό σύστημα στην υπηρεσία του εθνικού κράτους. Η ελληνική περίπτωση 1950-1976.*, Παπαζήσης, Αθήνα 2002, σ. 383).

42. Κώστα Καλοκαιρινού, *ό.π.*, σ. 147.

43. *Αυτόθι*, σ. 95.

44. *Αυτόθι*, σ. 151 και σ. 153.

45. Βλ. την έκθεση της Φιλοσοφικής, *ό.π.*

46. Εφ. *Καθημερινή*, 11.11.1965. Επίσης Έλλη Γιωτοπούλου-Σισιλιάνου, *ό.π.*, σ. 320.

χριστιανικής οικουμενικότητας, αλλά και το αντίστροφο: η επιβίωση της βυζαντινής παράδοσης εντός του νέου ελληνισμού. Ο συγγραφέας, υπογραμμίζει επικριτικά η Φιλοσοφική, «θεωρεί ότι από το 1204 κόβεται η Βυζαντινή παράδοσις και αρχίζει η Νέα Ελληνική ζωή⁴⁷ ενώ και ο προγενέστερος Νέος Ελληνισμός και η βυζαντινή παράδοσις βαίνουν παραλλήλως τουλάχιστον μέχρι του 1821».

Εφόσον ένας από τους βασικούς στόχους των πολεμίων είναι να καταδειχθεί η διαρκής συνύπαρξη και όσμωση του ελληνισμού με την βυζαντινή ορθοδοξία και η επιτυχής συγχώνευσή τους σε ενιαίο πολιτισμικό μόρφωμα («ελληνοχριστιανισμός»), τότε αποκτά αξία μία επιπλέον επισήμανση του Θεοφύλακτου Παπακωνσταντίνου. Αποσιωπάται, τονίζει, σχεδόν ολοκληρωτικά η πολιτισμική συμβολή του βυζαντινού ελληνισμού. «Ολόκληρος η βυζαντινή αρχιτεκτονική εξαντλείται σε 9 γραμμάς, η ζωγραφική εις άλλας τόσας και η γραμματεία εις ημίσειαν σελίδα».⁴⁸ Παρόμοια η Επιτροπή Ειδικών: «Δεν χαρακτηρίζεται η εκκλησιαστική ποίησις ως μία των δημιουργικών επιτεύξεων του Βυζαντίου, ουδέ εξαίρεται το κάλλος αυτής».⁴⁹ Και εν τέλει ευθέως η σύνδεση: «[Στο βιβλίο] υπήρχε μία και ημίσεια γραμμή περί του ναού της Αγίας Σοφίας και της σημασίας του δια την Ορθοδοξίαν, το Έθνος και την Τέχνην».⁵⁰

Συνοφίζοντας, ο πρώτος άξονας της κριτικής των πολεμίων αφορά το σχήμα της συνέχειας. Επιχειρήθηκε να καταδειχθεί πως παρότι η αδιάσπαστη ενότητα του ελληνισμού στο χρόνο δεν αμφισβητείται προγραμματικά στο βιβλίο, υπονομεύεται ωστόσο ποικιλότροπα από τις δομικές επιλογές, τις αφηγηματικές πρακτικές, τις εξηγητικές προτάσεις και τις φραστικές παραδρομές της αφήγησης του Καλοκαιρινού.

47. Κώστα Καλοκαιρινού, *ό.π.*, σ. 299.

48. Βλ. [Θεοφύλακτος Παπακωνσταντίνου], «Θέματα», εφ. *Μεσημβρινή*, 23.10.1965 [πρωτοσέλιδη μόνιμη στήλη – αν και ανυπόγραφη ήταν γνωστό ότι συντάκτης της ήταν ο Θεοφύλακτος Παπακωνσταντίνου, βλ. απαντητικό σημείωμα της εφ. *Αυγή*, 2.11.1965]

49. Έλλη Γιωτοπούλου-Σισιλιάνου, *ό.π.* σ. 321.

50. «Επί τέλους απεσύρθη», εφ. *Καθημερινή*, 11.11.1965. (Η υπογράμμιση δική μου).

Οι «εχθροί των Ελλήνων»

Η αντοχή ενός έθνους στη δοκιμασία του χρόνου ενισχύει οπωσδήποτε την εθνική υπερηφάνεια καθώς υποδηλώνει μια αρχέγονη καταγωγή που χάνεται στην αχλή των μύθων και ταυτόχρονα επιβεβαιώνει την πολεμική και πολιτισμική του υπεροχή. Αλλά η υπεροχή είναι σχέση, εμπεριέχει πάντοτε την ύπαρξη του αντιπάλου, με τον οποίο κάποιος συγκρίνεται και έναντι του οποίου συγκροτείται. Από αυτή την άποψη ένας γείτονας-εχθρός, ο οποίος παρεμποδίζει την επίτευξη των αλυτρωτικών ονείρων ή επιβουλεύεται τα πάτρια εδάφη, μπορεί να αποδειχθεί πολλαπλά χρήσιμος. Το ρομαντικό έθνος χρειάζεται εχθρούς, κατά προτίμηση προαιώνιους, ως εξωτερικές απειλές που εντείνουν την εθνική συσπείρωση, ως αιμοσταγείς επιδρομές που μακραίνουν το εθνικό μαρτυρολόγιο ή ως άτακτες υποχωρήσεις που καταδεικνύουν τον εθνικό ηρωισμό. Όπως η υπερηφάνεια για το οικείο έθνος, έτσι και η απαξίωση, ο φόβος ή το μίσος για το εχθρικό μπορούν, ενισχυμένα από την ιστορική αφήγηση, να αποτελέσουν εξαιρετά υλικά για τη σφυρηλάτηση εθνικής συνείδησης.

Η συμβολή της Ιστορίας του Καλοκαιρινού στην ενίσχυση της εθνικής υπερηφάνειας δεν θα αμφισβητηθεί από τους πολεμίους, ή ακριβέστερα δεν θα αμφισβητηθεί η συστηματική ανάδειξη της πολιτισμικής υπεροχής του ελληνισμού. «Εις πολλά σημεία [της αφήγησής του] ο συγγραφεύς προβάλλει την παγκόσμιον αποστολήν του Ελληνισμού», θα επιβεβαιώσει η Επιτροπή Ειδικών του υπουργείου. Οι πολεμικές σελίδες της βυζαντινής ιστορίας, ωστόσο, ηρωικές ή τραγικές, είναι ανεπίτρεπτα συμπτυγμένες: «εις ημίσειαν σελίδα δίδεται η τραγωδία της Αλώσεως»,⁵¹ και επιπλέον «άτονα» εικονογραφημένες και αφηγηματικά «λανθασμένες»: «Οι Τούρκοι δεν “ανέβηκαν με έφοδο στα τείχη”, εισήλθον από την θρυλικήν κερκόπορταν».⁵² Δεν επιτελούν, συνεπώς, το σκοπό τους εφόσον δεν εγκαλούν ζωηρά συναισθήματα ταύτισης και εναντίωσης στις συνειδήσεις των μαθητών.

Αν ο αποχρωματισμός του ηρωισμού των οικείων συνιστά ολίσθημα, ο ε-

51. [Θεοφύλακτος Παπακωνσταντίνου], *ό.π.*

52. Φιλοσοφική, *ό.π.*

ξωραϊσμός των εχθρών εγγίζει τα όρια της εθνικής μειοδοσίας. Γράφει ο Καλοκαιρινός σε ένα απόσπασμα που έγινε σημαία των πολεμίων

Ενώ στην Ανατολή στερεώνει τη δύναμή του ο μοιραίος αντίπαλος του Βυζαντίου, οι Οθωμανοί, και το Βυζάντιο συγκλονίζεται από τους εμφυλίους πολέμους, στα Βαλκάνια παρουσιάζεται ένα μεγάλο ορθόδοξο κράτος, το σερβικό κράτος του Στέφανου Ντουσάν (1331-1355) που ανακήρυξε τον εαυτό του το 1346 αυτοκράτορα των Σέρβων και των Ελλήνων, των Βουλγάρων και των Αλβανών. Το κράτος του έφτανε από την Άρτα ως το Βελιγράδι κι' από τις δαλματικές ακτές ως το Νέστο ποταμό. Είχε σκοπό να ενώσει τα Βαλκάνια που είχαν διαλυθεί με την επικράτηση των τοπικών αρχόντων σε μια ορθόδοξη αυτοκρατορία. Ξαφνικά πέθανε (1355) κι έμεινε απραγματοποίητο το όνειρό αυτό.⁵³

Ποια εντύπωση θα σχηματίσει ο μαθητής διαβάζοντας το ανωτέρω απόσπασμα; αναρωτιέται ο Σάββας Κωνσταντόπουλος. «Δεν γεννάται εις την ψυχήν του αυτομάτως συμπάθεια προς τον Στέφανον Ντουσάν; Δεν του υποβάλλεται η ιδέα ότι ούτος εξεκίνησε με ανιδιοτέλειαν δια να σώση την Βαλκανικήν από τους Τούρκους;» Ο Καλοκαιρινός, θα ισχυριστούν οι επικριτές, προέβη σε μικρές αλλά κρίσιμες αλλοιώσεις της έγκυρης ιστορικής αφήγησης (εκείνης δηλαδή του Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου),⁵⁴ ώστε να αποκρύψει από τους μαθητές ότι «ίσως από τον Στέφανον Δουσάν αρχίζει ο εναντίον της Ελλάδος

53. Κώστα Καλοκαιρινού, *ό.π.*, σ. 288.

54. Ως απόδειξη αλιεύεται από την *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* του Παπαρρηγόπουλου το ακόλουθο απόσπασμα: «Οι Σέρβοι εκτήσαντο [...] πολλήν δύναμιν και δόξαν υπό τον βασιλέα Στέφανον Δουσσάν, γενόμενοι κύριοι των πλείστων βορειοτέρων ελληνικών χωρών. Ενταύθα παρατηρούμεν ότι ο Δουσσάν τοσούτον ολίγον έκρυπτε τας κατακτητικάς αυτού αξιώσεις ώστε μετ' ου πολύ απεκλήθη αυτοκράτωρ Σερβίας και Ρουμανίας, δεσπότης Άρτης και κόμης Βλαχίας (ήτοι Θεσσαλίας). Και εν τούτοις παρά τούτου του ανδρός εξήτησεν επικουρικά στρατεύματα ο Καντακουζηνός, ενώ ήτο εκ προοιμίου γνωστόν ότι τα λεγόμενα τούτα επικουρικά στρατεύματα δεν έμμελλον να αποδώσωσι ποτέ εις το κράτος όσα φρούρια και όσας πόλεις είχαν αφαιρέσει υπό των Παλαιολόγων.»

σερβικός επεκτατισμός, από τον οποίον το Έθνος μας υποφέρει ακόμη και σήμερα». ⁵⁵

Πρόκειται προφανώς για αναφορά στη ραγδαία επιδείνωση των ελληνογιουγκοσλαβικών σχέσεων στις αρχές της δεκαετίας του 1960, εξαιτίας του ακανθώδους ζητήματος της «μακεδονικής μειονότητας». Η Γιουγκοσλαβία επιζητούσε την επίσημη αναγνώρισή της, η Ελλάδα επέμενε πως ήταν ανύπαρκτη. Η ευαισθησία του Βελιγραδίου για την τύχη της μειονότητας δεν φάνερωνε βεβαίως επεκτατικές διαθέσεις. Μετέφραζε, απλώς, σε ρεαλιστική πολιτική τα ανεδάφικα όνειρα των σλαβομακεδόνων του νότου, όπου πράγματι οι αλυτρωτικές εκδηλώσεις ιδιαιτέρως σε κοινωνικό και δημοσιογραφικό επίπεδο κάθε άλλο παρά σπάνιζαν. ⁵⁶ Εφόσον όμως για την Ελλάδα μακεδονική εθνότητα δεν υπήρχε, υπαίτιοι για την ανακίνηση του θέματος ήταν οι Σέρβοι, ως η κυρίαρχη εθνότητα της Γιουγκοσλαβίας. Οι πάλαι ποτέ φίλοι και σύμμαχοι των Βαλκανικών Πολέμων θα καταδειχθούν τώρα ως προαιώνιοι εχθροί. Και η σχολική ιστορία καλείται να ανταποκριθεί στον αναπροσανατολισμό της εξωτερικής πολιτικής. ⁵⁷ Η εθνωφελής χρήση του παρελθόντος δεν είναι βεβαίως αποκλειστικό προνόμιο της σχολικής ιστορίας· ίσως όμως μόνο στη σχολική ιστορία προβάλλεται ως προτέρημα.

Αντίθετα με τις εθνικές προσδοκίες, ο Καλοκαιρινός «θαυμάζει κατά τρόπον εμετικόν, τον μεσαιωνικόν σερβικόν ιμπεριαλισμόν», θα επιμείνει ο Θεοφύλακτος Παπακωνσταντίνου, ενώ η Φιλοσοφική Αθηνών θα θεωρήσει πως ο χάρτης της σελίδας 286 του βιβλίου, στον οποίο «παρουσιάζεται [η] μεγάλη Σερβία [του 14ου αιώνα], από της Αδριατικής μέχρι του Ευξείνου», προκαλεί το εθνικό αίσθημα, εφόσον είναι πιθανό να υποβάλλει στους μαθητές την ιδέα «ότι ο προσκαίρως λεηλατήσας την βαλκανικήν Σέρβος ηγεμών Στέφαν

55. Σάββας Κωνσταντόπουλος, *ό.π.* (Η υπογράμμιση δική μου)

56. Βλ. αναλυτικά: Ιάκωβος Δ. Μιχαηλίδης, «Επώδυνη γειτονία: Οι ελληνογιουγκοσλαβικές σχέσεις στη σκιά του Μακεδονικού ζητήματος (1960-62)», στο Άλκης Ρήγος κ.ά., *ό.π.*, σσ. 267-284.

57. Συσχέτιση ανάμεσα στην απόσυρση του βιβλίου και τις εξελίξεις στο βαλκανικό τοπίο θα υποδείξει και ο Δημήτρης Χαραλάμπους στη μελέτη που υπογράφει από κοινού με τον Αχιλλέα Καφάλη *Σχολικά Εγχειρίδια: Θεσμική εξέλιξη και σύγχρονη προβληματική*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2008, σ. 139.

Δουσάν, εδημιούργησε δικαιώματα των Σλάβων εφ' όλης σχεδόν της Ελλάδος».

Στην έκθεσή της η Επιτροπή Ειδικών του υπουργείου Παιδείας θα καταδείξει ένα επιπλέον χαρτογραφικό ολίσθημα: «Ασύγνωστος είναι η αμέλεια περί την εκπόνησιν του χάρτου “Το βυζαντινό κράτος στα χρόνια του Βασιλείου Β' του Βουλγαροκτόνου”⁵⁸ όπου αι πρόσκαιροι βουλγαρικά κατακτήσεις δηλούνται δια του ονόματος “Βουλγαρία”». Οι Βούλγαροι, μάλιστα, είναι από πολλές απόψεις περισσότερο «κατάλληλοι» εχθροί από τους Σέρβους, εφόσον ανακαλούν στη συλλογική μνήμη τις εθνικές συγκρούσεις από τον Μακεδονικό Αγώνα (1904-08), τον δεύτερο Βαλκανικό Πόλεμο (1913) και την συγκριτικά πρόσφατη κατοχή και ενσωμάτωση της ανατολικής Μακεδονίας (1941-44). Κι αν οι πάγιες στοχεύσεις τους για έξοδο στο Αιγαίο ατόνησαν μεταπολεμικά, αυτό δεν οφείλεται παρά στην ισορροπία τρόμου ανάμεσα στην κομμουνιστική Ανατολή και την καπιταλιστική Δύση. Μετά τον πόλεμο, τα σύνορα Ελλάδας και Βουλγαρίας δεν χώριζαν μόνο δύο έθνη, χώριζαν δύο κοινωνικά συστήματα που ανταγωνίζονταν σε παγκόσμιο επίπεδο. Αυτό, ωστόσο, δεν μείωσε τις εθνικές αντιπαλότητες, απλώς τις μεταμόρφωσε. Το εθνικό συνδέθηκε πολλαπλά με το ιδεολογικό. Από τον εμφύλιο και ύστερα, άλλωστε, ακόμα και οι εσωτερικοί ιδεολογικοί αντίπαλοι, οι κομμουνιστές, στιγματίζονταν ταυτόχρονα ως εθνικοί «άλλοι», ως «Εαμοβούλγαροι». Στο αποκορύφωμα του ψυχρού πολέμου, όταν το τείχος του Βερολίνου κατέστησε τις διαχωριστικές γραμμές στην Ευρώπη απόλυτες, η Ελλάδα της Δύσης δεν είχε ούτε την πρόθεση, ούτε πολύ περισσότερο τη δυνατότητα να αναθεωρήσει το επίσημο αμυντικό δόγμα του από βορράν κινδύνου που της επιβλήθηκε. Για να καταστεί ωστόσο στοιχειωδώς πειστικό στο εθνικό ακροατήριο, χρειαζόταν και αυτό κάποιο ιστορικό βάθος.

Εθνική ιστοριογραφία εναντίον μαρξιστικής

Η νοσηματοδότηση και συνακόλουθα η ιδεολογική και πολιτική χρήση του έθνους δεν παραμένουν βεβαίως αναλλοίωτες στο χρόνο. Στη συγκυρία της με-

58. Κώστα Καλοκαιρινού, *ό.π.*, σ. 196.

τεμφυλιακής Ελλάδας το «έθνος» θα αναδομηθεί ως το ισχυρό κάστρο του ανασφαλούς ελληνικού αστισμού. Καθώς η ταξική διχοτομία τείνει να υπερκεράσει τον μεσοπολεμικό ενδοαστικό «Διχασμό», συντηρητικές και φιλελεύθερες εκδοχές του ελληνικού αστισμού θα υποβαθμίσουν τις μεταξύ τους διαφορές και θα προτάξουν απέναντι στον επίφοβο κομμουνισμό την «εθνικοφροσύνη», μια αμυντικά αναδιατυπωμένη εκδοχή του «ελληνισμού». Υπ' αυτή την έννοια, η μεταπολεμική περί έθνους ιδεολογική αντιπαράθεση εγγράφεται πολλαπλά στην ταξική πάλη, η οποία μία μόλις δεκαετία μετά το τέλος του εμφυλίου πολέμου διεξάγεται στην ελληνική κοινωνία κάθε άλλο παρά αδιόρατα. Όταν μάλιστα με την Ένωση Κέντρου επιχειρείται η διακριτή πολιτική συγκρότηση του φιλελεύθερου αστισμού, κατά τη δεκαετία του 1960, η ιδεολογική και κοινωνική διαπάλη οξύνεται, ακριβώς επειδή διαμορφώνεται ξανά ένας ενδιάμεσος χώρος με όρια ρευστά και ασαφή — άρα ένας χώρος διακύβευμα. Ο «συγκρουσιακός κύκλος» που εκκινεί περί το 1960, θα κορυφωθεί στα 1965, πριν εκφυλιστεί στη συνέχεια και κλείσει οριστικά με την επιβολή της δικτατορίας.⁵⁹ Η επίθεση εναντίον του βιβλίου Ιστορίας ξεκίνησε σε αυτήν ακριβώς την κορύφωση της ευρύτερης κοινωνικής διαπάλης. Από αυτή την άποψη αποτελούσε μία από τις πολλές προσπάθειες για περιφρούρηση του οχυρού της εθνικοφροσύνης και για ανακοπή της φιλελεύθερης διαρροής. Διότι, υπό την οπτική του συντηρητικού αστισμού, ο φιλελευθερισμός, η πολιτική και πνευματική ελευθερία που η Δύση αντέτασσε στον σοβιετικό κομμουνισμό, μπορούσε εύκολα, σε συνθήκες έντασης των κοινωνικών αγώνων, να μετατραπεί σε όπλο του αντιπάλου.

Ο ανώνυμος «Εκπαιδευτικός» της *Καθημερινής* θα είναι ο πρώτος που θα επιχειρήσει να καταδείξει ότι οι αντεθνικές παραδηλώσεις του επίμαχου βιβλίου συναρτώνται πολλαπλά με τις άρρητες θεωρητικές παραδοχές και επιστημολογικές επιλογές του συγγραφέα του, οι οποίες, κατά τα λεγόμενά του, α-

59. Βλ. Σεραφείμ Σεφεριάδης, «Συλλογικές δράσεις, κινηματικές πρακτικές: Η “σύντομη” δεκαετία του '60 ως “συγκρουσιακός κύκλος”» στο Άλκης Ρήγος, Σεραφείμ Σεφεριάδης και Ευάνθης Χατζηβασιλείου, *Η “σύντομη” δεκαετία του '60*, Καστανιώτης, Αθήνα 2007, σσ. 57-77. Επίσης Νίκος Σερντεδάκις, «Συλλογική δράση και φοιτητικό κίνημα στην περίοδο 1959-1964: δομικές προϋποθέσεις, πολιτικές ευκαιρίες και ερμηνευτικά σχήματα», *ό.π.*, σσ. 241-263.

ντλούνται καταφανώς από την μαρξιστική προβληματική.⁶⁰ Ο συγγραφέας του βιβλίου, ισχυρίζεται ο αρθρογράφος, «τονίζει, επιμένει, παραλείπει, παραμελεί, αποσιωπά και συνθέτει τα γεγονότα» υπό το φως της πάλης των τάξεων, της πλέον κεντρικής έννοιας του μαρξισμού. Για να επιβεβαιώσει τη θεωρητική του επιλογή —συνεχίζει— στρέφει το ενδιαφέρον του κυρίως «στις περιόδους όπου οι πολιτικοί και οικονομικοί ανταγωνισμοί είναι πολύ οξείες». Για παράδειγμα στη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία του 2ου μ.Χ. αιώνα, μετά τις μεγάλες κατακτήσεις: «Τα πλούτη [που εισέρρευσαν από τις επαρχίες] μοιράστηκαν μεταξύ τους δύο ολιγάνθρωπες νέες τάξεις που αποτέλεσαν μια αληθινή ολιγαρχία του πλούτου... Η κοινωνική ισότητα που τόσο δύσκολα κατακτήθηκε στα παλιά χρόνια από τους Ρωμαίους, χάθηκε και ένα καινούριο χάσμα πολύ πιο βαθύ χώρισε τους Ρωμαίους σε φτωχούς και πλούσιους».⁶¹ Οι κατώτερες κοινωνικές τάξεις και συνακόλουθα οι κοινωνικοί και οικονομικοί ανταγωνισμοί αναδεικνύονται συστηματικά σε κινητήριες δυνάμεις της ιστορίας. Κίνητρα ηθικά, ανθρωπιστικά, θρησκευτικά, καλλιτεχνικά, ο συγγραφέας δεν διακρίνει και όπου υπάρχουν «τα μειώνει, τα αποφεύγει, τα αντιπαρέρχεται», ενώ η δράση και επίδραση των σημαντικών προσώπων υποβαθμίζεται προς όφελος του πλήθους: «Όπου την ιστορία σημαδεύει η προσωπικότητα, ο σ[υγγραφέας] επισημαίνει μόνο γεγονότα και αναλύει το περιεχόμενό τους με κοινωνικοοικονομικά κριτήρια [...] Τα γεγονότα εξελίσσονται σύμφωνα με οικονομική αιτιότητα χωρίς να δένονται γύρω από κεντρικά πρόσωπα [...] ονόματα μεγάλων στρατηγών αποσιωπώνται. Η ιστορία κινείται από την ανάγκη του πλήθους να κυριαρχήσει». Αυτό ακριβώς είναι το γενικό ιστοριογραφικό σχήμα του βιβλίου, θα υπερτονίσει ο Θεοφύλακτος Παπακωνσταντίνου, «ένα πνεύμα κακοχωνευμένου και προκρούστειου ιστορικού υλισμού», και εφόσον η σχολική ιστορία λειτουργεί πρωτίστως ως διδαχή, ως τόπος άντλησης υποδειγματικών συμπεριφορών, η διατήρηση ενός τέτοιου εγχειριδίου στα χέρια των μαθητών ισοδυναμεί με λείανση του εδάφους για «την περαιτέρω διεϊσδυσιν των “Λαμπράκηδων” εις τα σχολεία».⁶² Το βλέμμα ορίζει ο σύγ-

60. Υπό εκπαιδευτικού, «Ένα σχολικόν βιβλίον – παγίς», εφ. *Καθημερινή*, 10.10.1965

61. Κώστα Καλοκαιρινού, *ό.π.*, σ. 8.

62. [Θεοφύλακτος Παπακωνσταντίνου], *ό.π.*

χρονος εσωτερικός εχθρός: η Δημοκρατική Νεολαία Λαμπράκη, η νεοσύστατη νεολαία της ΕΔΑ, με την πολύπλευρη πολιτισμική της δράση και την ανερχόμενη επιρροή της στο χώρο των φοιτητών και μαθητών.⁶³

Αλλά και η προσέγγιση του Βυζαντίου ως εκδοχής της μεσαιωνικής ιστορίας (άρα κοινωνίας) δεν είναι θεωρητικά αθώα, κατά την έκθεση της Φιλοσοφικής, εφόσον παρέχει τη δυνατότητα να ιδωθούν οι «Δυνατοί», οι τιμαριούχοι των επαρχιών, ως το ανατολικό αντίστοιχο του δυτικού φεουδάρχη και συνακόλουθα να επικεντρωθεί η αφήγηση στη διαμάχη τους με την κεντρική εξουσία της Κωνσταντινούπολης· να κατανοηθεί συνεπώς ευρύτερα η ιστορική μεταβολή ως προϊόν της εσωτερικής κοινωνικής και οικονομικής διαπάλης και όχι, όπως υποδεικνύει στην έκθεσή της η Φιλοσοφική, ως το αποτέλεσμα του αγώνα των εθνών για επιβίωση: «Νομίζει [ο Καλοκαιρινός], ότι η Φεουδαρχία του δυτικού τύπου η προηγηθείσα της γενέσεως των εθνικών κρατών είχε επικρατήσει εις το Βυζάντιον εξασθενήσασα αυτό και δεν διακρίνει ως ώφειλεν ότι η αιμορραγία του Βυζαντίου επί 800 έτη κατά των αενάως επερχομένων βαρβάρων από Βορρά, Νότου, Δυσμών και Ανατολών, ήτο η υποσκάψασα την δύναμίν του». Στο Βυζάντιο ουδέποτε ίσχυσε το πολιτικό, κοινωνικό και οικονομικό σύστημα της Δυτικής Ευρώπης, θα αποφανθεί και η Επιτροπή Ειδικών του υπουργείου. Οι όροι, επομένως, «Φεουδαρχία», «Φεουδάρχες» και «Βυζαντινή Φεουδαρχία» είναι ιστορικά αδόκιμοι. Η «κατά κόρον» χρησιμοποίησή τους στο βιβλίο συνιστά επιστημολογικό σφάλμα, το οποίο απορρέει από τις μαρξιστικές καταβολές του Καλοκαιρινού: «Προφανώς ο συγγραφέυς είχε υπ' όψιν γενικωτέρας τινάς ερμηνείας της ιστορίας, κατά τας οποίας το φεουδαρχικόν σύστημα χαρακτηρίζει ολοκλήρους περιόδους της ανθρωπίνης κοινωνίας. Αλλ' αι ερμηνείαι αύται είναι ξέναι προς την ελληνικήν πραγματικότητα».⁶⁴ Στα καθ' ημάς, σημαντικό είναι το έθνος, όχι η τάξη.

Κατ' αναλογία, συνεπώς, της κυρίαρχης μετεμφυλιακά πολιτικής και ιδε-

63. Για τη Δημοκρατική Νεολαία Λαμπράκη (1963/4-67) βλ. ενδεικτικά Ιωάννα Παπαθανασίου, «Η νεολαία Λαμπράκη», στο *Δρόμοι της Νεολαίας στη δεκαετία του '60*, Ίδρυμα Ανδρέας Λεντάκης, Αθήνα 2006, σσ. 146-153.

64. Παρόμοιοι υπαινιγμοί από τη Φιλοσοφική: «Οι πάροικοι λέγονται πανταχού [στο βιβλίο] κελόνοι (όπως και εις την Παγκόσμιον Ιστορίαν της Σοβιετικής Ακαδημίας) θεωρούνται δε πρόγονοι των δουλοπαροίκων».

ολογικής αντιπαράθεσης: εθνικοφροσύνη εναντίον κομμουνισμού, συγκροτείται, στη σκέψη των πολεμίων, και το σύστοιχο επιστημολογικό δίπολο: εθνική ιστοριογραφία εναντίον μαρξιστικής. Και αντιστρόφως: η θεωρητική επιλογή μαρτυρεί πολιτική θέση στα τρέχοντα διακυβεύματα. Σύμφωνα με τους πολέμιους, η εμμονή του Καλοκαιρινού να χρησιμοποιεί μονομερώς «το αριστερό χέρι» στη συγγραφή της Βυζαντινής Ιστορίας αποτυπώνει ιστοριογραφικά την πολιτική του άποψη για τον σύγχρονο προσανατολισμό της χώρας στο πλαίσιο της αντιπαράθεσης της Δύσης με την Ανατολή.

Ξανά τα περί του Δουσάν. Γράφει ο Καλοκαιρινός:

... στα Βαλκάνια παρουσιάζεται ένα μεγάλο ορθόδοξο κράτος, το σερβικό κράτος του Στέφανου Δουσάν (1331-1355) ... Είχε σκοπό να ενώσει τα Βαλκάνια που είχαν διαλυθεί με την επικράτηση των τοπικών αρχόντων σε μια ορθόδοξη αυτοκρατορία ... Οι Παλαιολόγοι, δυστυχώς, προσκολλήθηκαν στην ελπίδα της σωτηρίας από τη Δύση και δεν έδωσαν σημασία ούτε στην κίνηση του Δουσάν, ούτε αργότερα, που η εκκλησία της Κωνσταντινούπολης πήρε μια ανάλογη ωραία πρωτοβουλία: αντί να περιμένη βοήθεια από τη Δύση, επεδίωξε να επιτύχει μια βαλκανική συνεννόηση.⁶⁵

Η εσχεμμένη ανάδειξη του γεωστρατηγικού προσανατολισμού της αυτοκρατορίας ως κρίσιμου ζητήματος και η ταυτόχρονη αξιολόγηση των εκατέρωθεν επιλογών με συναισθηματικά φορτισμένες εκφράσεις («δυστυχώς», «ωραία πρωτοβουλία») στοχεύουν καταφανώς να επηρεάσουν «τα παιδιά της Ελλάδος να μη “προσκολλώνται” [σήμερα: 1965] στη “Δύση”, αλλά να επιτύχουν μια βαλκανική συνεννόηση!»

Το σημείο αυτό θα μπορούσε ίσως να ερμηνεύσει τη διακριτική σιωπή της Ιεράς Συνόδου. Παρά την δεδηλωμένη εθνικοφροσύνη της, η στάση της απέναντι στη Δύση παρέμεινε αρνητική. Για την ορθόδοξη εκκλησία η Δύση ήταν για αιώνες συνώνυμη των μεγαλύτερων εχθρών της: του Καθολικισμού και του Διαφωτισμού.⁶⁶ Για τον εθνικόφρονα αστισμό όμως μια τέτοια προοπτική δεν θα εξυπηρετούσε τα εθνικά μας συμφέροντα αλλά αυτά των γειτόνων μας,

65. Κώστα Καλοκαιρινού, *ό.π.*, σ. 288.

66. Την ίδια χρονική περίοδο που διεξαγόταν η διαμάχη για το βιβλίο Ιστο-

οι οποίοι ως πρώτη κίνηση στην κατεύθυνση αυτή «προτείνουν την αυτονομία της Μακεδονίας». Το παρόν και τα πολιτικά, ιδεολογικά και εθνικά του διακυβεύματα εισβάλουν ξανά, από άλλο δρόμο αυτή τη φορά, στη διαμάχη για την σχολική ιστορία.

Επιλογικά

Συνοψίζοντας, οι πολέμιοι του σχολικού βιβλίου «Ιστορία Ρωμαϊκή και Μεσαιωνική», της Β΄ Γυμνασίου, κατά το 1965, επιχείρησαν να αναδείξουν και να καταδείξουν ότι δεν επιτελεί τον εθνικό του ρόλο ως όφειλε εφόσον:

α. Θέτει εμμέσως σε αμφισβήτηση την παραδοχή περί της αδιάλειπτης συνέχειας του ελληνικού έθνους και συνακόλουθα περί της οργανικής ενότητας των τριών μεγάλων περιόδων της ιστορίας του (Ελληνική Αρχαιότητα-Βυζάντιο-Νέος Ελληνισμός), μία παραδοχή κρίσιμης σημασίας για την εθνική αυτοσυνείδηση.

ρίας, το Φθινόπωρο του 1965, ανέκυψε και μία οξεία αντιπαράθεση ανάμεσα στο κράτος και την εκκλησία (αλλά και εσωτερικά της Εκκλησίας) με αφορμή την εκλογή νέων επισκόπων (βλ. ενδεικτικά τα πρωτοσέλιδα της εφ. *Το Βήμα*, 20 και 21.11.65). Θα ήταν συνεπώς καταρχήν εύλογη η υπόθεση πως η ανοχή της εκκλησίας για το βιβλίο οφειλόταν στην ενασχόλησή της με τα εσωτερικά της. Η υπόθεση ωστόσο δεν ευσταθεί διότι παρά τα εσωτερικά της προβλήματα η Ιερά Σύνοδος αφιέρωσε ειδική συνεδρία (23.9.65) για το βιβλίο *Θρησκευτικών* της Α΄ Γυμνασίου (Κ. Γρηγοριάδης, Χ. Γκότσης, *Η υπόσχεση και η εκπλήρωση της Βασιλείας του Θεού*), το οποίο επίσης υπέστη τις επικρίσεις των συντηρητικών (αν και κατά πολύ ηπιότερες) – κατηγορήθηκε ότι θίγει ορισμένες από τις «βάσεις της ορθόδοξου χριστιανικής θρησκείας» (εφ. *Βραδυνή* 3.11.65). Αποδεχόμενη την εισήγηση των μητροπολιτών Ιωαννίνων Σεραφείμ και Τριφυλλίας Στέφανου, η Ιερά Σύνοδος έκρινε το βιβλίο των *Θρησκευτικών* σύμφωνο με τα δόγματα και τις παραδόσεις της Ορθόδοξου Εκκλησίας (εφ. *Η Αυγή*, 24.9.65). Η κρίση υποβλήθηκε από τον αρχιεπίσκοπο Χρυσόστομο στον Αλλαμανή κατά την επίσημη επίσκεψη του στο υπουργείο Παιδείας, στις 25.9.65 (εφ. *Το Βήμα*, 26.9.1965).

β. Εικονογραφεί τους εχθρούς του έθνους με χρώματα που δεν αρμόζουν στην αγριότητα και επικινδυνότητά τους και, άρα, παραμένει ανεκμετάλλευτο το αντίπαλο δέος ως παράγοντας που συμβάλλει στην εθνική συσπείρωση.

γ. Προβάλλει υπερβολικά και αξιολογεί θετικά τις κοινωνικές συγκρούσεις στις κοινωνίες του παρελθόντος, και άρα υποδεικνύει στη νέα γενιά πρότυπα ταξικής εξήγησης και δράσης που αποδιαρθρώνουν δυνητικά την ενότητα του έθνους.

Η εθνικόφρονη πολεμική στο σχολικό βιβλίο Ιστορίας χρειάζεται συνεπώς να αποσπαστεί από την πάγια συντηρητική κριτική προς την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1964/65, να αποσυνδεθεί από την κλασική γλωσσική διαμάχη, για να εγγραφεί στην ευρύτερη διαμάχη περί του έθνους και της ανασηματοδότησής του στη μετεμφυλιακή συγκυρία. Χρειάζεται δηλαδή να προσεγγιστεί ο λόγος των πολεμίων όχι ως πρόσχημα, αλλά ως λόγος αληθής, υπό την έννοια ότι η μάχη δινόταν πράγματι στον τόπο του έθνους και όχι της γλώσσας. Ο τόπος του έθνους άλλωστε δεν ταυτιζόταν πλέον με τον τόπο της γλώσσας, όπως πράγματι συνέβαινε στην εποχή του μαχητικού δημοτισμού.⁶⁷ Τεμνόταν αντιθέτως ποικιλότροπα με την τάξη και την ταξική διαπάλη στο κοινωνικό πεδίο.

Η μεταφορά της αντιπαράθεσης από την οικονομική και γλωσσική στην εθνική διάσταση της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης, συσπείρωσε και ισχυροποίησε την συντηρητική εθνοφοροσύνη, καθιστώντας την ικανή να διεμβολίσει τον χώρο του φιλελεύθερου κέντρου προκαλώντας σύγχυση και αμηχανία. Είναι χαρακτηριστική από αυτή την άποψη μια αποστροφή του προέδρου της Διδασκαλικής Ομοσπονδίας, ενός κατά τα άλλα μαχητικού υποστηρικτή της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης: «Βέβαια, βασικά, δεν μπορούμε να αλλοιώσουμε την Ιστορία, δεν έχουμε αυτό το δικαίωμα, αλλά μήπως για λόγους εθνικού φρονητισμού, θα πρέπει να παρασιωπούμε μερικά πράγματα;»⁶⁸ Συνδέοντας στη συνέχεια την αμφισβήτηση του έθνους με την επέλαση της τάξης, η αντικομμουνιστική διάνοηση διέσπασε την εκπαιδευτική συμμαχία της

67. Χαρακτηριστικό το τότε εκτενές δημοσίευμα του Δημήτρη Γληνού «Έθνος και Γλώσσα», *Δελτίο του Εκπαιδευτικού Ομίλου*, τχ. 5 (1915) και 9 (1922).

68. Αθηναϊκό Τεχνολογικό Ινστιτούτο, *Συμπόσιο για την Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση*, Αθήνα 1966, σ. 96.

φιλελεύθερης διανόησης με την αριστερή. Σημαντικές από τις κοινωνικές δυνάμεις που δύο μήνες νωρίτερα, τον Σεπτέμβριο του 1965, συσπειρώθηκαν για να προασπίσουν τη Μεταρρύθμιση, στην περισσότερο έντονη διαμάχη για το βιβλίο θα επιλέξουν τη σιωπή. Εκπαιδευτικά συνδικάτα όπως η Διδασκαλική Ομοσπονδία και η Ομοσπονδία Ιδιωτικών Εκπαιδευτικών Λειτουργών, σωματεία με ειδικό βάρος, όπως ο Δικηγορικός Σύλλογος Αθηνών και η Ομοσπονδία Τραπεζοϋπαλληλικών Οργανώσεων, ακόμα και ορισμένες από τις μαχητικές φοιτητικές οργανώσεις θα αποστασιοποιηθούν διακριτικά.

Ο αγώνας των εθνικοφρόνων τελεσφόρησε, όταν ακόμα και η έκθεση της Επιτροπής Ειδικών ήγειρε σοβαρές ενστάσεις για τον εθνικό και κοινωνικό προσανατολισμό του βιβλίου, αν και μεγαλόψυχα αντισταθμισμένες με την ανάδειξη των παιδαγωγικών του αρετών. Μία κάθε άλλο παρά αναμενόμενη έκθεση, εφόσον η Επιτροπή συγκροτήθηκε έτσι ώστε να συνδυάζει το κύρος και την επιστημοσύνη με μια ευδιάκριτη προτίμηση προς το στρατόπεδο των μεταρρυθμιστών.⁶⁹ Αποδείχθηκε ωστόσο λιγότερο αδιάβροχη στη δημόσια διαμάχη απ' όσο ενδεχομένως ανέμενε ο υπουργός Παιδείας Στέλιος Αλλαμανής' όπως, άλλωστε, και ο ίδιος ο πρωθυπουργός Στέφανος Στεφανόπουλος, ο οποίος έλαβε την τελική απόφαση. Οι πολλαπλές αντιφάσεις στις δηλώσεις του Αλλαμανή για την άμεση απόσυρση του βιβλίου, στις 10 Νοεμβρίου του 1965, που αναφέρθηκαν εισαγωγικά, αποτυπώνουν την πολιτική προσαρμογή του στο πνεύμα της έκθεσης των Ειδικών, στην έκβαση εν τέλει της ιδεολογικής και κοινωνικής διαπάλης που προηγήθηκε.

Είκοσι ημέρες αργότερα, την πρώτη του Δεκέμβρη, θα διανεμηθεί στα γυ-

69. Από τα τέσσερα μέλη της Επιτροπής μόνο ο Διονύσιος Ζακυθηνός, ως καθηγητής της Φιλοσοφικής Αθηνών, θα μπορούσε να θεωρηθεί εχθρικός προς τους μεταρρυθμιστές. Το κύρος, ωστόσο, και η επιστημοσύνη του αποτελούσαν εχέγγυα της πνευματικής του εντιμότητας. Πράγματι ο Ζακυθηνός φρόντισε να διαφοροποιηθεί από την ακραία πολεμική της Φιλοσοφικής (βλ. δηλώσεις του στην εφ. *Έθνος*, 17.11.65). Τα υπόλοιπα τρία μέλη της Επιτροπής (η οποία συγκροτήθηκε στις 20.10.1965) ήταν: Ο γενικός γραμματέας του υπουργείου Γεώργιος Κουρνούτος, ο καθηγητής Βυζαντινής Ιστορίας του πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Ευάγγελος Καραγιαννόπουλος και ο διευθυντής του Μουσείου Μπενάκη, Μαν. Χατζηδάκης.

μνάσια ένα από τα προγενέστερα εγχειρίδια Ιστορίας. Η *Ιστορία των Μέσων Χρόνων*, της Ελένης Βουραζέλη-Μαρινάκου.⁷⁰ Στις υποδείξεις των μεταρρυθμιστών ότι το εν λόγω βιβλίο βρίθει πραγματολογικών σφαλμάτων, ο κοσμήτορας της Φιλοσοφικής, Νικόλαος Τωμαδάκης, θα αντιτείνει πως διασφαλίζεται τουλάχιστον το ουσιώδες, εφόσον «το βιβλίο δεν παρέσχεν αφορμάς δι' εθνικά ζητήματα (όπως δυστυχώς του κ. Καλοκαιρινού)». ⁷¹ Πρόκειται πράγματι για το σχολικό βιβλίο Ιστορίας που ανταποκρίνεται περισσότερο από κάθε άλλο στο πρόταγμα του Συντάγματος του 1952 να αναδιαταχθεί η ελληνική εκπαίδευση επί «των ιδεολογικών κατευθύνσεων του Ελληνοχριστιανικού πολιτισμού». Στην κατεύθυνση αυτή εξαλείφονται ακόμα και οι ελάχιστες, αμυδρές αποκλίσεις από το κυρίαρχο σχήμα περί της αδιάλειπτης συνέχειας και ένδοξης (πολεμικής και πολιτισμικής) πορείας του ελληνικού έθνους, που διακρίνονται στην πρώτη έκδοσή του στα 1951, η οποία προηγείται του συντάγματος.⁷² Μία συμπληρωμένη εκδοχή αυτού του βιβλίου⁷³ θα επιβιώσει σε όλη τη διάρκεια της δικτατορίας των συνταγματαρχών και θα αντέξει ως το δεύτερο σχολικό έτος της Μεταπολίτευσης (1975-76). Τότε, στο πλαίσιο της Εκπαιδευτικής Μεταρρύθμισης του 1976, θα επανεισαχθεί το βιβλίο του Κα-

70. Ελένη Βουραζέλη-Μαρινάκου, *Ιστορία των Μέσων Χρόνων. Από του Μ. Κωνσταντίνου μέχρι της Αλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως υπό των Τούρκων*, ΟΕΣΒ, Αθήναι 1951. Ακολούθησε η αναθεωρημένη γ' έκδοση του 1953. Από τον Δεκέμβριο του 1965, παράλληλα με την εισαγωγή του στη Β' Γυμνασίου, διδάσκεται και στην Α' Λυκείου, για την οποία (Δ' εξαταξίου Γυμνασίου) άλλωστε είχε αρχικά γραφεί.

71. Βλ. επιστολή του στην εφ. *Το Βήμα*, 26.11.65.

72. Για μια κριτική ανάλυση του βιβλίου της Βουραζέλη, βλ. Μαρία Αδάμου, *ό.π.*, σσ. 388-409.

73. Από το σχολικό έτος 1966-67 η *Ιστορία της Βουραζέλη* θα συμπληρωθεί με το δεύτερο μέρος ενός επίσης προγενέστερου εγχειριδίου γραμμένου αρχικά για τη Γ' Γυμνασίου, Αν. Λαζάρου – Δ. Χατζή, *Ιστορία Ελληνική – Ρωμαϊκή. Από του θανάτου του Μ. Αλεξάνδρου μέχρι του Μ. Κωνσταντίνου*, ΟΕΣΒ, Αθήναι 1951, και θα μετονομασθεί σε, Αν. Λαζάρου – Δ. Χατζή Ελένης Βουραζέλη-Μαρινάκου, *Ιστορία Ελληνορρωμαϊκή – Βυζαντινή Μεσαιωνική Ευρώπης: 146 π.Χ. – 1453 μ.Χ.*

λοκαιρινού, στη Β' Λυκείου αυτή τη φορά, με πολλαπλές ωστόσο υποχωρήσεις στις βουλές των πολεμίων του 1965, οι οποίες αποτυπώνονται στον νέο τίτλο του εξώφυλλου: *Ιστορία Ρωμαϊκή και Βυζαντινή*.⁷⁴

74. Κώστα Καλοκαιρινού, *Ιστορία Ρωμαϊκή και Βυζαντινή 146 π.Χ. – 1453 μ. Χ.*, ΟΕΔΒ, Αθήνα 1976. Προσαρμόστηκαν επίσης στις επιταγές της πολεμικής αρκετοί από τους τίτλους των επιμέρους κεφαλαίων (ενδεικτικά σ. 145: «Δύο φάσεις στη μεταμόρφωση του ρωμαϊκού κόσμου σε ελληνοχριστιανικό» στην δεύτερη έκδοση, αντί μεσαιωνικό στην πρώτη), ενώ αναμορφώθηκαν συνολικά τα επίμαχα εδάφια, όπως, για παράδειγμα, τα περί του Στέφανου Δουσάν (σ. 288 στην α' έκδοση, σσ. 378-79 στην β').

